

XVI. YÜZYIL OSMANLI-SAFEVÎ ÇEKİŞMESİNİN DİPLOMATİK DİLİNE YANSIMASI

THE REFLECTION OF THE 16th CENTURY OTTOMAN-SAFEVÎ CONFLICT ON DIPLOMATIC LANGUAGE

MURAT ALANDAĞLI   *

Sorumlu Yazar/Correspondence

Öz

XVI. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun gelişip, büyümesini sağlayan müessesatına ait çarkların belli bir uyum içinde işlediği düşünülmektedir. Fakat bu dönemde bazı olumsuzlukların gün yüzüne çıktığını ifade etmek gerekmektedir. Bir hayli genişleyen sınırlar dahilinde Batı'daki Avusturya ve Doğu'daki Safevî savaşları bu yüzyıla damga vurmuştur. Hayli uzun süren bu savaşları, ağır şartları olan anlaşmalar izlemiştir. Nitekim mevcut durumda imparatorluk bürokrasisi siyâsî olarak bir politika ile sosyokültürel anlamda bir söylem dili geliştirmek gibi iki önemli vazifeyi üstlenmiştir. Batı cephesi için bu mahiyette bir gayretin nispeten çok daha kolay sonuçlar verdiği düşünülebilir. Neticede bu cephede dinî, kültürel ve siyâsî bakımdan tamamen farklı bir öteki, düşman ile karşı karşıyadırlar. Oysa Doğu'da durum oldukça karmaşık ve zordur. Burada inanç olarak aynı dine mensup, siyasal anlamda ortak hâkimiyet ve çıkar havzaları bulunan ve kültürel olarak da Batı'daki kadar keskin ayrımları olmayan bir devlet, Safevîler, ile karşı karşıya bulunmaktadır. Dolayısıyla imparatorluk bürokrasisi, kalem ehli için Safevîler ile olan savaşın izahı metodu ve şekli var olan bu ortak paylar nedeniyle zor bir hal almıştır. Çalışma, onların bu gayretleri bağlamındaki söylem, izah ve metotlarına dair bir yaklaşım sergilemektedir. XVI. yüzyılın ilk ve son çeyreği ile ortalarında devam eden Osmanlı-Safevî çekişmesi ve savaşlarına ait bilgelerin muhtevası bu hususun ortaya konulmasında önemli bir örnek hüviyetindedir. Belgelerde sıklıkla “kızılbaş”, “rafizî” ve “mülhid” gibi dinî; “yukarı canîb/cenâh” ve “öte yaka/ taraf” gibi siyâsî ve coğrafi izahlar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Safevî Devleti, Osmanlı-Safevî Çekişmesi, Kızılbaş, Diplomatika, Resmî İzah ve Söylem Dili.

Abstract

In the 16th century, the wheels of the Ottoman Empire's institutions that enabled its growth and development are thought to have functioned in a certain harmony. However, it's necessary to acknowledge that some negativities also surfaced during this period. This century was marked by Austrian wars in the West and Safavid

* Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, alandagli19@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5136-4910.

wars in the East within the borders that expanded considerably. These wars, which lasted quite a long time, were followed by treaties with heavy provisions. Actually, in the current situation, the imperial bureaucracy has taken on two important tasks: the development of a political policy and the development of a social and cultural discourse. For the Western front, such an endeavour may be considered to have yielded relatively easy results. Thus, on this front they face a completely different other, an enemy, religiously, culturally and politically. The situation in the East, however, is more complex and difficult. Here the Ottomans faced a state, the Safavids, who shared the same religion, political dominance and interests, and were not as culturally divided as in the West. Therefore, for the imperial bureaucracy and the imperial officers, the method and manner of explaining the war with the Safavids became very difficult due to these common shares. This study presents an approach to their discourse, explanations and methods in the context of these efforts. The content of the accounts related to the intensifying Ottoman-Safavid rivalry and wars during the early, middle, and late periods of the 16th century serves as a significant example in highlighting this matter. These documents frequently use religious terms such as *kızılbaş*, *rafizî* and *mulhid*, also political, geographical terms such as *upside canîb/cenâh* (yukarı canîb / cenâh) and over the border/side.

Key Words: Ottoman Empire, Safavid State, Ottoman-Safavid Conflict, Kizilbash, Diplomats, Official Explanation and Discourse Language

Giriş

Mübahat Kütükoğlu oldukça önemli ve teferruatlı eserinde Osmanlı diplomatilerinin adeta röntgenini çıkarmıştır. Onun “belge ilmi” olarak tarif ettiği diplomatika terimi dahilinde isimlendirilen çalışması sayesinde arşivlerde bulunan belgelerin şekil ve içerikleri hakkında bazı bilgilere erişilmektedir. Eserde, imparatorluğun yazın dünyasında XV. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan zaman sürecinde kullanılan kalemler, kalemtraşlar, mürekkepler ile yazı türleri, belgelerin yapısı, mühürler ve imza çeşitlerinin yanı sıra merkezî idare ve taşra birimlerine ait belge türleri ve özellikleri adeta film şeridi gibi sergilenmiştir (Kütükoğlu, 1994, I-XXVII). Bu çalışma başta da belirtildiği üzere daha ziyade bir tanım ve tarif özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla Osmanlı diplomatik ilminin derinliğine ele alındığı bir kaynak olarak nitelendirilemez. Bu türden bir çalışmanın esasında olabirliği de zordur. Zira imparatorluk bürokrasisindeki her bir dairenin farklı bir amacı, amacına uygun hitap ve yazın dili bulunmaktaydı. Bunun alt üst ve merkez ile taşra birimlerindeki değişim seyirleri de düşünüldüğünde hakikatte tüm imparatorluk diplomatilerinin teferruatlı bir şekilde tetkikinin oldukça zor olduğu anlaşılacaktır. Fakat bunun yanı sıra imparatorluk diplomatilerine yön veren dönemsel ve bölgesel kimi etkenlerin olduğu da inkâr edilemez. Örneğin XVI. yüzyıl ile XIX. yüzyılın yazı çeşitleri birbirinden farklıdır. XVI. yüzyılda özellikle malî bürokraside pek çok kalem ehlinin bildiği düşünülen siyâkat yazısını XIX. yüzyılda okuyacak ve hatta öğretecek olan kişileri bulmak güç hale gelmiştir.² Yazı türü örneğine dair bu izahı, muhteva yani yazılan belgelerin dili ve hitap şekli bakımından da genellemek mümkündür. Bu varsayımın temeli, imparatorluk yazın dilinin coğrafi bölge, düşman, olay ya da kişilere göre değiştiği yönündeki düşünceye dayanmaktadır. Örneğin çok kaba bir ayrımla XVI. yüzyılda doğu hududundaki mücadeleler ile batı hududundaki mücadeleleri konu edinen belgelerdeki dil, hitap ve yaklaşımların benzer ve farklı tarafları bulunmaktadır. Batı’da salt bir şekilde öteki olarak tarif edilmiş olan Hristiyan inancı ve hâmisî olan devletler vardır ki tama-

2 BOA. TS.MA. e.1288/21, “Hatt-ı siyâkat ile yazılmış olan Kuyûd-ı Kadîme evkafının hatt-ı rik’a ile müceddeden tahriri için bir me’ûr ile... sekiz kâtibden bir heyet-i hususî teşkilî ve me’ûra şehri iyi bin gurus maaş...”, BOA. MV.141/74, 11 Haziran 1326; Meclis-i mebûsan canîb-i âlîsine yazılan aynı muhtevalı bir belge için bk. BOA. BEO.3770/282745, 14 Haziran 1326. XVI. yüzyıl Bulgaristan’ındaki gibi elbette kimi istisnalar vardır (Ulutaş, 2018, 213-230).

mı “kefere” olarak ifade edilmiştir.³ Ayrıca Batı’daki savaşlarda gaza ve cihad fikri Müslüman teba nezdinde büyük bir güç ve esasında prestij kaynağıydı. Yine Batı’da ise ya adı belirtilen bir kralın ihaneti ya da adaletin sağlanması üzerine temellendirilen seferler kral veya devletlerin isimleri doğrudan belirtilmiştir (Emecen, 2007, 90, 91). Bu nedenle Nemçe Çesarı, Moskov Çarı, Leh Kralı ve Venedik Cumhuriyeti şeklindeki izahlara rastlanılmaktadır (Defterdar, 1995, 639-641). Bazen de vergilerin ödenmemesi, yapılan antlaşmalara riayet edilmemesi ile ilgili topraklara taarruz edilmesi gibi nedenler/gerekçeler ileri sürülmüştür (Uzunçarşılı, 2009, 70, 71). Bu hususta Kırım Hanı Devlet Giray’ın III. Ahmed ile olan bir görüşmesinde “*eğer bu düşmanın sulhüne i’timâd buyurub arz-ı mahzarlara iğmâz-ı ayn olunur ise hele Kırım memleketi elden bütün gitti, tahkik bilin ki; Rumeli kabza-i tasarrufumuzdan çıkmasında ve bu kâfirin kasdı İstanbul’dur*” şeklindeki izahı önemlidir. Nitekim onun izahında geçen düşman ve kâfir hitapları ile Kırım, Rumeli ve nihayet İstanbul’un elden çıkması kurgusu Batı’daki savaşların maksadı, tarafa hitap ve olası sonuçları hakkında gayet açıktır (Topal, 2001, 734). Bir başka izahta ise “*din düşmanının İslam memleketlerini fırsat buldukça tecavüz ve istila edeceği de apaçık bellidir...*” şeklinde belirtilmiştir (Râşid, 2013, 1082-1083).

Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere Doğu’da kaleme alınmış metinlerde ise bu türden net bir ayrımı yapmak güçleşir. Bu cemahtaki sınırlar, inançlar ve talipler arasında keskin ayrımlar yapmak oldukça zor ve problemlidir. Bu çıkmaz büyük olasılıkla imparatorluk idaresi ve görevlilerinin, kalemiye ehli, üzerine düşündüğü, uygun kelime, ifade tarzı ve yakıştırmaları bulmaya çalıştığı oldukça yorucu bir sürece sürüklemiş olmalıdır. Ancak Batı’nın aksine Doğu yani Safevî sınırlarındaki anlaşmazlığın çözümü, Kızılbaşların önünün alınması daima çok daha önemli ve acil bir mesele olarak görülmüştür (Emecen, 2007, 95).

Osmanlı İmparatorluğu tarihine ait çalışmalar genellikle siyasî, askerî ve malî bir yaklaşım dahilinde yoğunlaşmaktadır. Son zamanlarda ise nispeten kırsal yaşam ve sosyal ilişkilere dönük ender örnekler de ortaya konulmuştur. Bu tür örnekler şüphesiz ki, oldukça uzun imparatorluk tarihinin anlaşılmasında ifade edilen ilk üç araştırma ve inceleme sahasını tamamlayıcı, renklendirici konuların da olduğunu ortaya koymaktadır. Bu türden örneklerden biri de imparatorluk yazın literatürü, söylem dili, örneklem örüntüsü ile izahına aittir. Arşiv malzemesi, Osmanlı İmparatorluğu tarihine dair merak ve soruları olan herkesin hemen başvurduğu kaynaklardandır. Fakat genel olarak merak edilen veya problem olarak görülen meseleye dair belgenin ne söylediği üzerine düşünülür. Dönemin dili ve konunun önemine göre yer yer zor ya da kolay bir şekilde maksada erişilmesiyle belge ile olan temas da adeta rafa kaldırılır. Oysa imparatorlukta her bir biriminin siyasî, askerî, malî ve sosyokültürel bakımdan bazı görevleri vardır. Bu görevler elbette belgenin dili ile anlatımına da etki etmekteydi. Yazı şekli ve türü, meramın izahı bakımından Maliye’den çıkan bir belgedeki hesabî bilgiler ve izahı ile Divan’dan çıkan hükümler veya kadının elinden yazılan sicillerin ki oldukça farklıdır. Bu farklılıklar yer yer dönem ve olaylara göre daha da artar ya da azalır. Genellikle kriz dönemleri veya sosyal buhranın ortaya çıktığı dönemlerde siyasî iş ve işleyişi belgenin dili ile meramın izahı şeklinde iki önemli mesele belirlemektedir. İmparatorluğun bürokrasisi ve kalem ehli bu meselenin giderilmesi için de ayrıca ayrı bir uğraş sergilenmiştir.

XVI. yüzyılda bu tür çıkmazların genellikle savaşlar, savaşılan devletler ve sonuçları bağlamında ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yüzyıl tabiri yerinde ise imparatorluk, Doğu ve Batı arasında birbirini takip eden bir dizi savaşlar serisi ile geçirmiştir. Her iki cephenin farklı dayanakları vardı. Bu savaşlar siyasî olarak bir kazanım ve kayıptan ziyade dinî ve sosyokültürel anlamda farklı iki tarafı da simgelemektedir. Bu nedenle her iki yöne ait imparatorluk kaleminde yazılmış belgelerde farklılıklar olmuştur. Çalışma Avusturya ya da Safevîler ile yapılan savaşlar, bunlara

3 XVI. yüzyıl Bulgaristan’ındaki gibi elbette kimi istisnalar vardır (Ulutaş, 2018, 213-230).

katılan asker sayısı, harcanan barut miktarı, sefer lojistiği ve güvenliği ya da yaşanan kimi olumsuzluklar kadar seferleri konu edinen belgelerdeki meramın izah yönteminin ve şeklinin de oldukça önemli olduğunu incelemektedir. Bu hususta somut bir örnek olarak ise XVI. yüzyıldaki Safevî savaşları ele alınmıştır. Elbette dönem ve devletin seçilmesi tesadüfi değildir. XVI. yüzyıl, yukarıda ifade edildiği üzere siyasî, malî ve askerî anlamda bir bakıma aydınlığın ve karanlığın görüldüğü bir dönem olarak düşünülebilir. Bu dönemin başı, ortası ve sonları Osmanlı-Safevî çekişmesine dair izleri barındırmaktadır. Safevîler ise Osmanlılar açısından bir benzerlik veya farklılığın simgesi olarak görülebilir. Benzerlik her ikisinin dinî ve itikadî inanç mecrasına dahil olmasından gelmektedir. Her ne kadar ikisinin mezhepleri farklı olsa da her iki devlet de İslâm'a inanmışlardır. Dinî anlamdaki bu benzerliği nispeten siyasî, coğrafi ve kültürel anlamda da görebilmek mümkündür. Siyasî ve coğrafi olarak Safevîler, Osmanlı'nın hâkim oldukları Doğu ve Orta Anadolu topraklarının büyük bir kısmında hak iddia etmişlerdir. Sosyokültürel olarak da Osmanlıların kimi yönetim ve denetim politikalarının sonucu olarak yer yer ters düştükleri konar-göçer Türkmen gruplarıyla temasları olmuştur. Bu temas ilk başta destekleme, tolerans gösterme ve göz yumma, hoş görme şeklinde gerçekleşmiştir (Baltacıoğlu-Brammer, 2014, 25-34). Bu temas, zaman zaman sosyokültürel boyutu aşarak dinî bir boyuta erişmiştir.

Osmanlılar ile Safevîler arasındaki farklılıklar hususunda ise ilk olarak her ne kadar değişken bir yapıda olsa da bir sınırın bulunması belirtilebilir. İkincisi ise Şiîlik üzerinde açıklanabilir. Safevîye tarikatı ilk dönemlerde Sünniliği benimsemiş olmasına rağmen Hoca Ali döneminde Şiîliği kabul etmiştir. Hoca Ali bu değişiklik ile Osmanlılardan farklı olduğunu ve bu vesileyle Anadolu, Suriye ve Kuzey Kafkasya havalisindeki Batınî nüfusa etki etmeyi düşünmüştür (Savaş, 2013, 1-6; Şirâzi, 2019). Böylece esasında aynı dine inanan iki siyasî gücün mezhepleri farklılaşmıştır. Buna ilave olarak dil, sosyal yaşam ve idare mekanizmaları gibi farklılıklar da sıralanabilir.

Bu çalışma temel olarak bu uğraşın ürünü olduğu düşünülen bazı kelime, söz dizimi ve ifadeleri merkeze almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyılın ilk ve son çeyreğini Doğu hududunda siyasî ve dinî bakımdan önemli bir güç, rakip olarak gördüğü Safevîler ile savaşarak geçirmiştir. Safevîler en başta Osmanlılar için siyasî bir rakipti. Çünkü Erzurum, Erzincan, Van başta olmak üzere Orta Anadolu'ya kadar uzanan alanda hak iddia ediyorlardı. Safevîler aynı zamanda Osmanlılar için dinî ve kültürel bakımdan önemli bir tehdit unsuru idi. Nitekim Şah İsmail zamanında oluşturulmuş Şiîlik ve 12 İmam esaslı Alevilik inancının savunucularıydılar. Özellikle Şah İsmail'in uğraş ve propagandaları sayesinde Anadolu'da İslam, Sünnî ve Kızılbaşlık (Alevilik) olarak ikiye bölünmüştür (Savaş, 2013, 7). Bu cümleden olarak Safevîler, Sünnî inancın hamisi olan Osmanlılar için dinî anlamda önemli bir rakiptiler. Nitekim Anadolu'nun değişik bölgelerinde Osmanlı idaresinden bir şekilde şikâyet edenlerin "terk-i diyar" ederek sığındıkları bir güç haline gelmişlerdir (Yıldırım, 2008; Erpolat, 2004, 591-598).

Ülkemizde tarih alanında yapılan araştırmalarda yukarıda özetlenen siyasî ve dinî mücadeleye dair azımsanmayacak literatür bulunmaktadır. Fakat bu mücadelenin belge diline etkisi üzerinde yeterince durulmamıştır.⁴ Haliyle çalışmanın Osmanlı-Safevî örneği ve XVI. yüzyıl özelinde "bir dönem ve bu dönemin siyasî ve dinî havasının belge diline yansımaları" hususuna dikkat çekmek, kapı aralamak gibi bir maksadı bulunmaktadır. Bu nedenle özellikle XVI. yüzyıla ait merkeze ait kaynak türlerinden seçili örneklerden yol alınmıştır. Bu kaynaklarda ilk olarak siyasî, dinî bir rakip olarak algılanan Safevîlere dair yazın dili ve izah yöntemi tetkik edilmiştir. Akabinde Anadolu cenahında Safevîlerle gönül birliği olan cemaat, aşiret veya görevlilere ait bir paragraf açılmıştır. Nihayet mücadelede Osmanlı lehine veya aleyhine çalışanlar için kullanılan tabirlere de yer verilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı-Safevî mücadelesinin

4 Bu hususa dair ender örnekler, Ömer Faruk Teber, "Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dinî-Siyasî Tanımlar", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 10/28, (2007), 19-38.

söylem diline dair izler taşıyan kaynaklardaki “malikâne mülk-i Sevinç Bey ve Pir Veli ve Beyrek... sabikâ Kızılbaş olmağın hassa-i hümayun şode⁵, Kızılbaş ayini⁶, Kızılbaş’dan gelen Ali bin Mustafa’ya tımar verilmesi⁷, Kızılbaş halifesi olub gizli cemiyetler ettiği⁸, Kızılbaş geldi diye halkı bir iki kere ürküb⁹, Kızılbaş mezhebine bağlı¹⁰, Kızılbaş başın kesüb yoldaşlık etmeğın¹¹, Kızılbaş adlarının konulması¹², Kızılbaş muharebesinde yarar adam olan, yararlılık gösteren,¹³ Kızılbaş’a firar eden,¹⁴ Kızılbaş muharebesinde yoldaşlık gösteren¹⁵ Kızılbaş giriftar olan,¹⁶ Yukarı canibden yarar dil getiren,¹⁷ Kızılbaş’dan baş kesip yarar dil getiren”¹⁸ şeklindeki söylemlere ve örneklere erişilmiştir. Çalışmada tanımları, tarihsel süreçteki gelişimleri ve etkileri hakkında azımsanmayacak bir yekûn oluşmuş olan “Kızılbaş, Sürh-ser, Rafizi, Şiilik, Şah İsmail ve Safeviler” vb. kavramlar üzerinde durulmamıştır. Ezcümle çalışma temel olarak bu şekilde sıralanabilecek tanım, tarif, itham ve kullanımlar bağlamında Osmanlı İmparatorluk bürokrasisi, kalem erbablarının siyasî, dinî ve sosyokültürel bir tehdit olarak gördükleri rakipleri ve taraftarları ile aracıları hakkında geliştirmiş oldukları dil, söylem ve manaları hakkındaki uğraş ve bu uğraşın ürünü olan izahları barındırmaktadır. Neticede Osmanlı idaresi İslam’ın koruyucusu sıfatıyla kendi ulemasını da yanına almayı başarmıştır. Hüseyin bin Abdullah el-Şirvânî örneğinde olduğu gibi kimi ulemeden aldığı fetva ve reddiyeler ile Safevî karşıtı politika ve söylemlerini keskinleştirmiştir (Yılmaz, 2017, 299-309). Diğer taraftan Safevîler de Osmanlıların dinî ve siyasî meşruiyetinin olmadığını kendi ulemasından almış oldukları metinlerle dile getirmeye çalışmışlardır. Aşıkpaşazâde, Kemalpaşazâde ve Mustafa Âli gibi Osmanlı kronik yazarlarının Safevîlerin siyasî ve itikâdi dayanaktan yoksun bırakacak söylem ve hareketlere rağmen Safevî tarihçileri Osmanlıları Rum diyarının sahibi ve azametli padişahı olarak ifade etmişlerdir. Bu hususta II. Bayezid’i istisna tutmak gerekmektedir. Zira II. Bayezid, Akkoyunluları mağlup eden Şah İsmail’i “seyyid, velâyet sahibi, dârâ ve Keyhüsrev’in veliahdı, Şeyh Sultan Haydar’ın oğlu ve İran’ın kadim hanedanına mensup soylu ve necib zat” olarak görmüştür (Genç, 2011, 65-75, 93-117, 151-156). Bu durum Osmanlıların Safevî tazyik ve tehdidini ilk başta iktisadî ve siyasî bir çerçevede görmüş olmalarından da kaynaklanmış olabilir. Fakat daha sonraları Safevîler iktisadî ve siyasî bir tehdit unduru olmaktan çıkarak dinî ve ideolojik bir boyutta tehdit unduru olarak görülmeye başlanmıştır (Taşgım, 2004, 298). Bu durumda II. Bayezid döneminde Osmanlı-Safevî çekişmesi ve bu çekişmenin diplomatik dile tazyikinin I. Selim ve Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki kadar etkin ve keskin olmadığı anlaşılmaktadır (Emecen, 2018, 340-365) Ancak II. Bayezid’in de yeri ve zamanı geldiğinde Safevî propaganda ve hareketlerinin önlenmesi, takip edilmesi ve özellikle Anadolu cenahındaki Safevî sufilerinin yakalanmaları ve idam edilmelerini içeren emirler de vermiştir (Şahin ve Emecen, 1994, 77-80, 125-127).

1. Tahrir Kayıtlarındaki Kullanımlar

Dinî, siyasî ve kültürel anlamda Osmanlı-Safevî ilişkilerinin en yoğun olduğu XVI. yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklar oldukça sınırlıdır. Bu döneme ait çalışmalarda daha ziyade sonradan kaleme alınmış kronikler ile Mühimme kayıtlarına

5 TKG. KK. Ttd.99, 178/a.

6 BOA. A.DVNS.MHMd.10/279.

7 BOA. A.DVNS.MHMd.2/418.

8 BOA. A.DVNS.MHMd.30/707.

9 BOA. A.DVNS.MHMd.31/141.

10 BOA. A.DVNS.MHMd.33/258.

11 BOA. A.DVNS.MHMd.37/1151.

12 BOA. A.DVNS.MHMd.7/2617.

13 BOA. A.DVNS.MHMd.37/1511; BOA. DEF.Rz.6/833, 849.

14 BOA. DEF.Rz.6/1057.

15 BOA. DEF.Rz.7/348, 383.

16 BOA. KKd.213/29.

17 BOA. DEF.Rz.2/752.

18 BOA. KKd.212/73.

başvurulmaktadır.¹⁹ XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle malî, idarî, askerî, iskân ve demografisi hakkında önemli bir kaynak mahiyetinde olan tahrir defterleri de esasında Osmanlı-Safevî çekişmesine ait bazı izler barındırmaktadır. Bu izleri iki şekilde görmek mümkündür. Bunlardan birincisi iki güç arasındaki çekişmenin devam ettiği dönemde kimi siyasî, malî ve idarî düşüncelerle kaleme alınmış olan defterlerdeki izlerdir. İkincisi ise çekişmenin nispeten azaldığı dönemlerde önceden kaleme alınmış olan defterler üzerindeki revizyon işlemlerinde göze çarpan izler şeklinde belirtilebilir. Osmanlı-Safevî çekişmesi bağlamında tahrir defterlerini öncüleyen çalışmalar sınırlıdır. Ayrıca azımsanmayacak bir sayıya erişmiş bu çalışmaların daha çok ikinci guruba giren izlerden beslendikleri söylenebilir.²⁰

Arşivlerde gün yüzüne çıkmayı bekleyen ve ilk izleri taşıyan defterlerin olabileceği ümidi diri olmakla birlikte özellikle Rum vilayetindeki Kızılbaşlara ait bilgileri barındıran bir kaynağa henüz erişilmiş değildir. Aşağıda ele alınacağı üzere bu bölgeye ait örnekler genellikle sonradan kaleme alınmış veya revizyon görmüş kaynaklar üzerinde yer almaktadır. Bu minvaldeki örneklerden biri arşiv fonunda “Çorum tımar defteri” olarak kaydedilmişse de esasında Bozok livasına ait kayıtları da barındıran bir tahrir defterdir. Defterin ilk olarak şer’iye sicilleri kataloğu içerisinde olduğu görülmektedir.²¹ Kayıtların tahrir kaydı olduğunun anlaşılması üzerine tapu tahrir fonuna alınarak numaralandırılmıştır.²² Genel olarak H.930/1523-24 ilâ H.936/1529-30 yılları arasında Çorum ve Bozok havalilerindeki zeamet ve tımarları, hisse sahipleri, miktarlıları ile hisselerle ait değişiklikleri içermektedir.²³ Bu bakımdan defter, tımar ruzmançe defterleri serisinin oldukça erken bir örneği olarak da görülebilir.²⁴ Ayrıca Çorum ve Bozok özelinde XVI. yüzyılın başları ile son dönemlerine ait tahrir defterlerinin ortaya çıkarmış olduğu boşluğu da dolduracak mahiyettedir. Nitekim zeamet ve tımar hisseleri, hisseleri oluşturan köy, mezra ve cemaat isimleri, hisse miktarları ve başta fevt veya firar olmak üzere el değiştirmelerine dair bilgileri barındırmaktadır. Konumuz açısından önemi de söz konusu kaynakların bu tür izahlara sahip olmasından ileri gelmektedir. Nitekim özellikle defterin başında “Kızılbaş” olmuş bazı hisse sahiplerine ait bilgiler yer almaktadır. Bu tür örnekler defterin sayfaları ilerledikçe kaybolmaktadır. Bu durum XVI. yüzyıl başlarında şiddetlenen ve sonraları ise dinginleşen Osmanlı-Safevî ilişkileriyle paralellik göstermektedir.

Defterdeki örneklerin biri zeâmet²⁵ ve üç tanesi de tımar hissesi sahiplerine aittir.²⁶ Tımar ve zeamet hisselerine ait derkenarlarından başta Şah Kalender Çelebi İsyanına ait bilgilere de rastlanılması defterin önemini arttırmaktadır. İsyanın imparatorluk idaresinin fevt veya seferler nedeniyle mahlul kalmış tımarların varislere verilmesi, aşiretlerin ve cemaatlerin hareket sahalarını sınırlandırarak malî yükleri-

19 Bu hususta bk. Hoca Sadeddin Efendi, Tacü't-Tevarih, Neş. İ. Parmaksızoğlu, I-V, Eskişehir, 1992; Gelibolulu Mustafa Alî, Kühü'l-Ahbâr, I-II, haz. A. Uğur-M. Çuhadar, Kayseri, 1997; Kemâl Paşa Zâde, Tevarih-i Âl-i Osman X, haz. Şerafettin Severcan, Ankara, 1996.

20 Tahrir defterlerini merkeze alan bazı çalışmalar için Bz. Irene Beldiceanu-Steinherr, “Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV.- XVI. Yüzyıllar)”, Çev. İ. Çıvgın, Alevilik- Bektaşilik Araştırmaları Dergisi, 3, (2011), 130-187; Murat Alandağlı “XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Rûm Eyaletinde Şah’a Meyledenler”, Journal of History School, 52, (2021), 1601-1619; M. Salih Erpolat, “XVI. Yüzyılın Başlarında Tutulan Tahrir Defterlerinde Kızılbaşlara Dair Notların Tarih Açısından Önemi” Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi, 22, (2020), 149-178; Ahmet Taşğın-Bünyamin Solmaz, “Tahrir Defterlerinin Alevilik-Bektaşilik Araştırmalarına Katkısı: İrene Beldiceanu-Steinherr Örneği”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 61, (2012), 207-220.

21 BOA. MŞH.ŞSCd.8971.

22 BOA. TTd.1270.

23 “Merkum emin Muslihiddin? Efendinin ma’rifetleriyle tevzi’ olunan tımarlardır ki zikr olunur”, BOA. TTd.1270, s.16.

24 BOA. TTd.1270, 1-140.

25 Bu örnekte kaydın üzerine sadece “Kızıl” yazılmıştır. BOA. TTd.1270, 16.

26 “Tımar-ı Habib bin Sinan Bey, Kızılbaş oldu”, “Tımar-ı Başlamış veled-i Süklân, Kızılbaş olmuşdur”, “Tımar-ı Gülabi Mühürdar Ali Bey, Kızılbaş oldu”, BOA. TTd.1270, 17,23.

nin arttırılması gibi uygulamalarından kaynaklandığı düşünülmektedir (Celal-zâde, 1990, 60,62). Ayrıca Dulkadirli havzasında tımarları ellerinden alınan sipahilerin de Kalender Çelebi'nin yanında kümelenedikleri bilinmektedir (Aköz-Solak, 2004, 47). Osmanlı idaresinin bu tutumuna karşın Şah İsmail, halk dilini kullanmadaki mahareti, göçerlik ve aşiretlere olan müsamahası vesilesiyle adeta bir gazi derviş timsali olarak görülmekteydi. 1520 yılındaki Şah Veli İsyanı böylesi bir havada patlak vermiştir. İsyanın fitili Kilikya'da bir tahrir emini tarafından ateşlenmiştir. Eminin bölgedeki Türkmen nüfusunun vergi miktarını keyfî bir şekilde arttırması sonucu isyan başlamış ve kısa sürede Bozok'a kadar genişlemiştir. 1527 yılından Hacı Bektaş soyundan olduğunu ileri süren Kalender Şah Bozok İsyanının ikinci perdesini açmıştır. Alınan sıkı tedbir ve yapılan çatışmalar neticesinde isyan başarısız olmuş ve ayaklananların büyük kısmı Safevî cenahına geçmişlerdir (Grammont, 1987, 110-116). İncelenen defterde bu isyanın bastırılmasında aktif rol almış tımarlı sipahiler hakkında az da olsa bilgiler bulunmaktadır. Bu mahiyetteki ilk örnek Abdi Divan'dır. Bölgede 8.050 akçelik tımar hissesi bulunan Abdi'nin, "*Bozok'dan huruç iden Kalender*" isyanın bastırılmasında görev aldığı "*...emr-i paşa hazretleri üzerine vardukda kılavuzluk etmeğin bin akçe terakki oluna deyü hükm-i şerif varid olub...*" şeklindeki izahtan anlaşılmaktadır. Abdi Şah, Kalender Çelebi'ye karşı Osmanlı güçlerine yardım, yoldaşlık ve kılavuzluk etmiştir. İsyanın nihayet erdirilmesiyle de kendisine bu duruş ve davranışından dolayı bin akçe terakki²⁷ verilmiştir.²⁸

İkinci örnek Azeb Başı adlı biri hakkındadır. Azeb Başı 8.000 akçelik tımarı tasarruf ederken Kalender İsyanı'na katılmış ve yoldaşlık ettiğinden, kendisine 4.000 akçe terakki verilmesi uygun görülmüştür.²⁹ Bu husustaki son örnek "*Mustafa Yeniçeri*"dir. Kalender Seferi'ndeki yoldaşlığından dolayı 9.000 akçelik tımarın kendisine verilmesi hususunda bir hükm-i şerif verilmiştir.³⁰ Bu kaydın üzerinde yer alan derkenar, Şah Kalender Çelebi isyanının henüz sürmekte olduğu ve belki de son dönemlerinde bulunduğu bir zamanı işaret etmektedir. Bu bakımdan defterde kayıtlı diğer sipahilerin katılıp katılmadıkları merakı ortaya çıkmaktadır. Kayıtlar tetkik edildiğinde birkaç örneğe daha temas edilmiştir. Haliyle defterdeki diğer sipahilerin Şah Kalender Çelebi isyanına katılmadıkları için bu minvalde derkenarlara konu olmadıkları düşünülebilir. Nitekim isyana katılmış olanların üzerine özellikle derkenar düşülmüştür. Bu durumda başka bir nedeni yoksa defterdeki diğer sipahilerin isyanın bastırılması için düzenlenen sefere katılmadıkları veya katılmışlarsa da geri dönmemiş oldukları söylenebilir. Sipahilerin geri dönmemiş olanları ya Kızılbaş olmuştur ya da ölmüştür. Kayıtlarda Kızılbaş olmuş olanlara ait bilgiler de ayrıca belirtildiğinden o halde defterdeki diğer sipahiler büyük olasılıkla açılan seferde ölmüş veya geri dönmemişlerdir. Bu nedenle büyük ölçüde kayıtlı tımarlı hisse sahiplerinin oğullarına aktarılmıştır. Tahrir defterlerindeki sınırlı örnek Anadolu havhalisinde özellikle de Rum Eyâleti'nde bazı tımar erbaplarının "*Kızılbaş olmuş*", "*Kızılbaş meyletmiş*" şeklinde hem idarî hem de itikâdî bakımdan bir değişimin mimarı olduklarını işaret etmektedir. Nitekim aşağıda teferruatlı bir şekilde inceleneceği üzere "*kızılbaş olmuş*" tabiri ile hem "*terk-i diyar ederek Safevî cenahına yönelenler*" ve hem de mezhep ve itikâdî düşüncesini değiştirmiş olanlar belirtilmiştir. Dolayısıyla XVI. yüzyılın en önemli kaynak türünden olan tahrir defterlerindeki "*Kızılbaş*" içerikli derkenarlar idarî anlamda Osmanlı idaresine karşı bir duruş sergileyen ve bu nedenle terk-i diyar edenleri, dinî ve itikâdî anlamda ise Sünnî İslâm inancını reddeden ve Şiîliği, Alevîliği kabul edenlerin anlaşılabilirliği şeklinde bir muamma yaratmaktadır. Diğer taraftan "*Şah'a meyledenler*" kullanımı bağlamında olayın münferit bir kaçış hareketi olarak

27 Araçça bir kelime olup, çoğalma, artma, ilerleme gibi anlamlara gelen terakki Osmanlı imparatorluğunda görevlilerin ücretlerine yapılan zam anlamında kullanılmaktadır. Recep Ahıskalı, "Terakki", Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40, 2011, 479.

28 BOA. TTd.1270, 20.

29 "mezkûr Azeb Başı bu sekiz bin akçelik tımarı tasarruf iderken Kalender müfsid muharebesinde yoldaşlık etmeğin dört bin akçelik terakki emr-i şerif irad edüb...", BOA. TTd.1270, 22.

30 BOA. TTd.1270, 37.

da görüldüğünün altını çizmek gerekmektedir. Bu hususta isyanlardan kaçanlar ile başka diyarlara gidenlerin bu minvalde görülmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır (Gülten, 2022, 106-159). Ancak tahrir defterlerinde var olan örnekler ile bu çalışmada yer alan kayıt ve izah şekli bu tespitin de aslında yerinde olmadığını ortaya koymaktadır. Firarî, hariç ez defter vb. kullanımlarla terk-i diyar edenler, isyanlardan kaçanlar ifade edilebilirdi. Oysa incelenen kaynaklarda ısrarla “Kızılbaş”, “Kızılbaş olmuştur” şeklindeki tafsilatın yer alması imparatorluk kırsalında Şah’a meyledenlerin olduğunu ve bu durumunda ilgili kişi, heyet ve görevlilerce bilindiğini ortaya koymaktadır. II. Bayezid yukarı da belirtildiği üzere erdebil tekkesi sufilerinin Anadolu’daki faaliyetlerinin sıkı bir şekilde takip edilmesi ve yakalananlarının öldürülmesi noktasında hükümler vermiştir (Şahin ve Emecen, 1994, 77-80, 125-127).

2. XVI. Yüzyılın Sonlarına Ait Bazı Kaynaklardaki Kullanım

Osmanlı-Safevî çekişmesi ve bunun özellikle imparatorluk resmî ve diplomatik diline yansımaları hususunda XVI. yüzyılın son çeyreğindeki gelişmeler oldukça önemlidir. Özellikle de Kızılbaş cephesindeki faaliyetleriyle bilinen Özdemiroğlu Osman Paşa dönemine ait iki kaynak paralelinde bu hususa dair bir yaklaşım sergilenenektir. Osman Paşa, Kanuni döneminin önemli simalarından olan Özdemiş Paşa’nın oğludur. 1527 yılında Mısır’da doğmuştur (Şeref, 1329, 1289). Babasının 1560’da ölmesiyle birlikte önce Habeşistan akabinde ise Yemen Beylerbeyliği görevlerine getirilmiştir. Fakat esas olarak III. Murad döneminde (1574-1595) yeniden şiddetlenmiş Osmanlı-Safevî çekişmelerinde boy göstermiştir. Özellikle Tiflis ve Şirvan bölgelerinin ele geçirilmesi ve idarı yapılanmasında da etkin rol oynamıştır.³¹

Osman Paşa’nın Şirvan muhafızlığı, Osmanlı-Safevî çekişmesi ve Kızılbaş tabirinin kullanımı açısından da ayrıca önemli bir dönemi işaret etmektedir. Neticede aşağıda ifade edileceği üzere kendisi beş yıla yakın süren bir savaş döneminin önemli simalarındandır. Bu nedenle acaba onun döneminde hazırlanmış defterler serisinde hem Anadolu ve hem de Safevî cenahındaki Kızılbaşlar hakkında bazı bilgilere erişilebilir mi? Bu soru dahilinde tesadüf edilen kaynaklardan ilki Şirvan muhafızı Osman Paşa’ya H.991/1583 yılında gönderilen hüküm ve muafiyet beratlarını içeren 19 sayfalık bir defterdir. Bu defterde yukarıda belirtilen tahrir defterlerindeki derkenarların çok daha ayrıntılı örnekleri yer almaktadır. Defterdeki kayıtların birçoğu İmam Kulu Muharebesi’nde “*yarar adam olmağın*” ifadesi dahilinde Osmanlı-Safevî çekişmesinde faydası görülenlerle ilgilidir. Buradaki “*yarar adam*” tabiri şüphesiz çekişmede Osmanlı tarafından yer alan veya lehte çalışan, bir şekilde olumlu yönde etkisi görülenler için kullanılmıştır. Nitekim bunların yer yer “*yoldaşlık etmeğın*”,³² “*Kızılbaş getirüb*”³³ ve “*dil ve baş getirüb*”³⁴ şeklinde yapılan savaşta cansıparane savaşan, gözünü kırpmadan ölümüne cephede bulunanları kasteder şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu şekildeki izah aynı zamanda gizli bir göreve giden, verilen görevi başarıyla ifa eden, gözcülük yapanlar için de kullanılmıştır.³⁵ Kısaca cephe başta olmak üzere ilerisi ve gerisinde doğrudan veya dolaylı olarak imparatorluk çıkarları, politikası için hizmet eden herkesin bu tür ifadeler dahilinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Defterdeki kayıtlar esas alındığında taşradan imparatorluk idaresine bu minvalde bir arzın, talebin yapıldığı söylenebilir. Yani bir bölgenin sancakbeyi veya beylerbeyi vesilesiyle künyesi belirtilen kişinin “*yarar adam*” olduğu dile getirilmiştir. Bu kişilerin savaş sonrası cephe gerisinde bulunanlar olmaları muhtemeldir. Çünkü talepler bizzat hisselerinin bulunduğu bölgenin idarecilerince yapılmıştır. Ayrıca şayet cephede bulunuyor olsalardı aşağıda görüleceği üzere bizzat Osman Paşa tarafından

31 Osman Paşa’nın hayatı, siyasi kişiliği, faaliyetleri, başarıları ve ölümü hakkında geniş bilgi için bk. Kemal Çiçek, “Osman Paşa Özdemiroğlu”, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 33, 2007, 471-473.

32 BOA. A.NŞTd.1108, 9.

33 BOA. A.NŞTd.1108, 6.

34 BOA. A.NŞTd.1108, 13.

35 BOA. A.NŞTd.1108, 13.

bu taleplerin iletilmesi gerekirdi. O halde savaşta bir şekilde görev almış ve faydalı olduğuna kanaat getirilmiş kişiler yereldeki idareciler vesilesiyle merkeze aktarılmış ve kısaca “*yarar adam*” oldukları şeklinde nitelendirilerek hisselerine terakki istenmiştir. Yerelden gelen bu yöndeki bir talep üzerine merkezî idarenin ne tür bir işlemi gerçekleştirdiği tam olarak bilinmemektedir. Fakat nihai karar için sefer kayıtlarının tetkik edilmesi ve gerektiğinde serdarından teyit bilgilerinin istenmiş olması olasıdır. Tam olarak ne şekilde ve hangi esaslara göre yürütülen bu tetkik döneminden akabinde hakikatte yarar adam olduğuna karar verilen kişilere ait hükümlerin hazırlanmıştır. Hükümlerde talebin kimden geldiği, yarar olarak ifade edilen kişinin adı, nereli olduğu, mevcut görevi, tımar, zeamet, ulufe miktarı, katıldığı ve faydalı olduğu savaş ile hissesine yapılan zam miktarına dair bilgiler yer almaktadır.³⁶ Defterdeki bilgiler göz önüne alındığında tımar erleri,³⁷ zeamet sahipleri, divan-ı hümayun çavuşları,³⁸ alaybeyleri³⁹ ve bölük katiplerinden⁴⁰ oluşan bir “*yarar adam/lar*” listesi ortaya çıkmaktadır. Kayıtların tetkikinden ayrıca söz konusu taleplerin genellikle cepheye yakın sancakbeyleri veya beylerbeylerin/ce de yapıldığı görülmektedir. Hükümlerin “*Şirvan muhafızı Osman Paşa'ya hüküm ki*” veya “*vezirim Osman paşaya hüküm ki*” şeklinde başlaması yapılan değişikliklerden adeta kendisinin haberdar edildiğini göstermektedir. Bu izahların temel dayanağı olmakla birlikte defterin esas olarak incelenmesi maksadı başkadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere XVI. yüzyılda Anadolu ve Rum vilayetinde kimi tımar erlerinin terk-i diyar ederek Şah'a yöneldikleri bilinmektedir. Osman Paşa dönemi Osmanlı-Safevî çekişmesinin yeniden şiddetlendiği bir dönem ise onun zamanında hazırlanmış çok daha dar kapsamlı defterlerde terk-i diyar etmiş, çiftin çubuğunu bırakmış, Kızılbaş'a meylenmiş tımarlı taifesine rastlanılabiliyor mu? Bu soru dahilinde tetkik edilen defterin ilkinde bu mahiyette bir bilginin yer almadığı anlaşılmaktadır. Oysa II. Selim döneminde bu hususa dair nispeten bilgiye vakıfız. Öyle ki padişahın Rum Eyaleti'nde Şehzade Ahmed'i destekleyenlere ait bilgilerin toplanması noktasındaki emri üzerine yapılan takip neticesinde tespit edilenlerin kayıtları tutulmuştur. Bu kayıtlar arasında Çorum, Amasya ve Tokat havalilerinde kızılbaşların oldukları görülmektedir (Yıldırım, 2008, 554-559). Bu bölgelere Malatya, Çorum, Mersin, Erzurum ve Gaziantep gibi Dede Karkın taliplerinin bulunduğu yerler de ilave edilebilir (Taşgın, 2009, 209-224).

Özdemiroğlu Osman Paşa dönemine ait ikinci kaynak ise bizzat kendisinin kaleme aldığı H.991/1583 yılına ait defterdir. Defter “*Şirvan muhafazasında olan vezirim Osman Paşa Hazretlerinin kendi yanında olan adamları defteridir ki zikr olunur*” şeklinde tarif edilmiştir.⁴¹ Defterin Osman Paşa'nın 74 zeamet ve 69 tımar hissesi sahibi olmak üzere toplam 143 sadık, has adamına dair talebini imparatorluk merkezine iletmek maksadıyla tertip edildiği görülmektedir. Osman Paşa'nın Şirvan'ı savunmak maksadıyla görevlendirildiğinde kaç askerinin olduğu, askerlerin genel durumu ve nihayet cephanesinin miktarı hakkında sarih bilgiler yoktur. Dönem kaynaklarından *Şecâ'atnâme*'de paşanın kırk civarında top ile pek çoğu savaşabilecek kudrette olmayan on bin civarında askerinin bulunduğu belirtilmektedir (Âsafi, 2007, 79, 80; Ebûbekir, 2001). Dolayısıyla tetkik edilen defter başta cephedeki durum olmak üzere Osman Paşa'nın askerlerinin durumu hakkında da bilgiler barındırmaktadır. Defterin incelediğimiz konu açısından önemi ise Osman Paşa'nın bir bakıma has adamları olarak kategorize ettiği ve imparatorluk idaresinden Kızılbaşlarla olan savaşında gösterdikleri cesareten dolayı ihsan talep ettiği adamlarının durumuna yakından bakma fırsatı sunmasıdır. Nitekim Osmanlı-Safevî çekişmesi dahilinde genellikle imparatorluk idaresinden kaçarak Şah'a meyleden tımar erbablarından bahsedilmektedir. Bu

36 BOA. A.NŞTd.1108, 10; BOA. A.NŞTd.1108, 13.

37 “Mahmud oğlu Satılmış yarar olub İmam Kulu Muharebesi'nde yoldaşlık etmeğin tımarının üç bin akçe buyrulması hükmü verildi”, BOA. A.NŞTd.1108, 9.

38 BOA. A.NŞTd.1108, 9.

39 BOA. A.NŞTd.1108, 9.

40 BOA. A.NŞTd.1108, 10.

41 BOA. TTd.606.

bakımdan Şah'a meyledenler kadar idarî, siyasi, malî ve belki de en önemlisi sosyo-kültürel anlamda geçişkenliğin hâkim olduğu XVI. yüzyıl dünyasında her şeye rağmen Osman Paşa'nın yanında saf tutan ve has adamları olarak nitelendirdiği kişilerin de incelenmesi önemlidir.

Defterin başında Osman Paşa, beş senedir yanındaki yoldaşları ve merdanlarıyla birlikte gece gündüz demeden padişaha hizmet ve hürmette kusur işlemeden Kızılbaş ile savaştıklarının altını çizmiştir. O ayrıca Kızılbaş ile olan savaşta göstermiş oldukları hizmetlerden dolayı yanındaki adamlarına tımar ve zeamet hisseleri ile çavuşluk, müteferrikalık gerekirse iki kılıç tımarının tahsis edilmesi noktasında ricada bulunmuştur. Ona göre bu onların hizmetlerinin bir karşılığı olmakla birlikte başkalarının da aynı maksat ve şekilde duruş sergilemelerinin de önünü açacaktır. Bu nedenle bizzat padişahın hazırlamış olduğu bir beratla kendilerine verilen hisselerin bildirilmesini istemiştir.⁴² Defterde Osman Paşa'nın işaret ettiği tımar ve zeamet sahibi adamları, bağlı buldukları liva ve nahiyeler ile hisse miktarlarına dair bilgilere erişilmektedir. Nitekim Tablo 1'de de görüldüğü üzere 21 livâ ve bir nahiyeye yer almaktadır. Her ne kadar liva ve nahiyeye ayrılmalarına dikkat edilmişse de yer yer başka livalardan olanlarında kaydedildiği Amed, Oltu ve Hamidabad kayıtları örneklerinde görülmektedir.

Tablo 1: Osman Paşa'nın fedakârlık ve yararlılıklarından dolayı tımar ve zeamet hisseleri ile ulufelerinin arttırılmasını istediği adamlarının liva, nahiyeye ve hisse miktarları

Sıra	Liva	Nahiye	Aded	Miktar	Açıklama
1	Amed		8	216.816	Budak Çavuş der-livâ-i Rakka
2		Mardin	5	81.500	
3	Ruha		22	310.947	
4	Harburt		8	201.000	
5	Sincar		4	52.000	
6	Çapakcur		3	44.000	
7	Siverek		2	63.000	
8	Erzurum		39	842.886	
9	Tortum		5	96.000	
10	Oltu		4	82.991	Ahmed Çavuş der-livâ-i Ardanuç
11	Karahisar-ı Şarki		5	87.628	
12	Trabzon		9	152.410	
13	Erzincan		9	191.449	
14	Hamidabad		4	41.056	der-vilâyet-i Anadolu, Mehmed bin Ahmed Bey, der-livâ-i Aydın
15	Kars		3	29.990	der-vilâyet-i Zülkadriyye

42 BOA. TTd.606, 4 defterin sayfa düzeninde bazı sıkıntılar olduğu görülmektedir. Başta bazı kayıtları takiben Osman Paşa'nın arz-ı ricasını mübeyyin metni gelmektedir. Devamında da özellikle 10. sayfada bir hayli karışıklık bulunmaktadır.

16	Zülkadriyye maa Malatya	2	39.000	Ahmed Çavuş der-Ma- latya
17	Sivas	2	24.150	
18	Paşa	4	55.393	der-vilâyet-i Rum İli
19	Silistre	2	46.478	
20	Kesendire	3	25.800	
21	Amed	4	28.000	Kara Ali, der-Harbut
22	Ergani	2	8.600	
Top- lam		149	2.721.094	

Tablo 1 tetkik edildiğinde Osman Paşa'nın yaklaşık beş yıldır süren Kızılbaş ile mücadelesinde yanında olduğu ve gözü kara, sadık ve mahir olarak ifade ettiği adamlarının Anadolu cihetinde Amed, Ruha, Harbut, Sincar, Çapakçur, Siverek, Erzurum, Tortum, Oltu, Karahiser-ı Şarkî, Trabzon, Erzincan, Hamidabad, Kars, Zülkadriyye, Malatya, Sivas livaları ile Mardin nahiyesi dahilinde buldukları anlaşıl-maktadır. Rumeli'de ise Paşa, Silistre ve Kesendire livalarının isimleri geçmektedir. Osman Paşa'nın Anadolu'ya ait dizilimden sonra Rumeli kayıtlarına geçtiği ve son-radan yine Anadolu ile ilgili livaları yazdığı görülmektedir. Bu durum şayet defterin yazımından veya temize çekilmesinden kaynaklı bir durum değilse Osman Paşa'nın kayıtlarını revize ettiği anlamına gelebilir. Öyle ki yukarıda belirtildiği üzere defterin başında 74 zeamet ve 69 tımar hissesi sahibi olmak üzere toplam 143 sadık, cengâver adamından bahsedilmesine rağmen elde edilen toplam 149'dur. Bu durum defterin yapısından kaynaklı olabileceği gibi sayfa düzeninin bozuk olması, kayıtların düzensiz yazılmış olması vb. nedenler veya sonradan ilave edilmiş altı kişiden de kaynaklanmış olabilir. Bu altı kişinin Amed ve Ergani livalarından oldukları tablodan anlaşıl-maktadır. O halde Osman Paşa defterini yazarken toplamış olduğu yarar adamları sayısını defterin sonunda altı kişi daha ilave ederek yenilemiştir.⁴³

Deftere ait özellikle teknik mahiyette bu izahın akabinde esas konumuzla ilgi hususa gelindiğinde Osman Paşa'nın has ve yarar adamlarının çoğunun Anadolu cihetindeki livalarda olduğu anlaşıl-maktadır. 149 kişilik listeden sadece 9'u Anadolu dışındaki livalardan, Rumeli'nden gelmiştir. Anadolu livaları içerisinde de gözle gör-ülür mahiyette farklılıklar bulunmaktadır. Bunlardan ilki katılım sağlayanların pek çoğunun genellikle sınır hattı olarak belirtilebilecek olan Erzurum, Erzincan, Trabzon ve Amed gibi livalardan gelmiş olmalarıdır. Özellikle Erzurum tek başına Osman Pa-şa'nın yarar adamları listesinde neredeyse 1/4'lük bir orana sahiptir. Erzurum'u Ruha, Amed, Erzincan ve Trabzon takip etmektedir. Sınır hattından batıya doğru uzlaştık-ça bu durumun aksi yönde bir seyir izlediği görülmektedir. Nitekim Sivas, Malatya ve Karahisar-ı Şarkî livalarının sayıları diğerlerine göre oldukça düşüktür. Bu durumun özellikle Şah'a meyledenlerin yoğun olarak görüldüğü Sivas, Malatya ve Karahisar-ı Şarkî mıntukaları ile örtüştüğü söylenebilir. Onun defterinde kaydı olan askerlerin 25'inin baba adının Abdullah olması da esasında önemlidir. Nitekim Tahrir defterleri esas alındığında mühtedî olanların genellikle baba adlarının Abdullah olduğu söyle-nebilir (Kurt, 1990, 184). Bu durumda Tablo 1 esasında, Osman Paşa'nın yarar adam-ları arasında XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde "*Şah'a meyledenler; Kızılbaş'a gidenler; Kızılbaş olanlar*" şeklinde örneklere rastlanılan vilayetlerden olanların sayısının ol-dukça az olduğunu göstermektedir. Bu iki defter dahilinde Anadolu'daki Kızılbaşların Safevilerle olan bağlarının XVI. yüzyılın sonlarında da devam ettiği belirtilebilir. Bu bağ elbette yüzyılın başındaki kadar sıcak ve etkili değildir. Ancak tamamen ortadan

kalkmış da değildir. Nitekim Safevîlerin dağılmasından sonra bile bazı hanedan mensupları Nadir Şah ile olan mücadelelerinde Anadolu'daki Kızılbaşların destediğini aramışlardır. Bu tablonun oluşmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıl boyunca giderek güçlenmesi ve Safevîlerin ise Şah İsmail'den sonra zayıflamaya başlaması etkili olmuştur. Savaşlar ve antlaşmaların gölgesinde Anadolu'daki Kızılbaşlar özellikle Orta ve Doğu Anadolu'nun nispeten gözden ırak bölgelerine çekilmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Safevîlerle XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde sürdürdüğü siyasî ve dinî mahiyetteki mücadelenin, yüzyılın son çeyreğinde sadece siyasî mahiyete kavuştuğu söylenebilir. Bu başlıkta diplomatikadan ziyade kaynakların muhtevasının nispeten ağır geldiği düşünülebilir. Fakat Osmanlı-Safevî çekişmesi ve buna dair izlenimlerin bizzat bir serdar tarafından not edilmesi önemlidir.

3. Mühimme Kayıtlarına Yansıyan Kullanımlar

Mühimme kayıtları, XVI. yüzyıl Osmanlı-Safevî mücadelesi ve bunun siyasî, malî, sosyokültürel ve özellikle de dinî yönden etkilerini mesele edinen çalışmalarda kullanılan kaynaklardan biridir. Bu defterler döneme ait havanın yanı sıra bizzat divandan çıkmış olması nedeniyle de imparatorluk idaresinin bir olaya bakışının da tam olarak anlaşılmasına fırsat vermektedir. Çalışmanın bu bölümünde çokça kez ele alınmış mühimme kayıtlarının Osmanlı-Safevî mücadelesi bağlamında ele alınabilecek olan söylem dili üzerinde durulacaktır. Böylece sık sık tekrarlanan konuya ait kelime, kullanım ve tariflere imparatorluk idaresinin yüklediği anlamlar açığa çıkarılacaktır.

Kızılbaş kelimesi XVI. yüzyılda mühimme kayıtlarında ağırlıklı olarak dinî ve siyasî bir tehdit olarak görülen Safevî idaresi için kullanılmıştır.⁴⁴ Ancak hükümlerdeki anlamları itibarıyla kelimenin siyasî ve itikâdî anlam bakımından ayırımının çok kolay olmadığı söylenebilir. Örnek olarak da pek çok hükümde geçen “Kızılbaş oldukları” şeklindeki kullanımı ele alınabilir.⁴⁵ Bu ifade, bir inanç, mezhep değişikliği anlamında Sünnî inanç esasından Kızılbaşlığa/Alevîliğe geçişi belirtmek için kullanılmıştır. Aynı zamanda siyasî bakımdan sınır farklılığından kaynaklı bir yer değişikliğini de ifade etmektedir.⁴⁶ Örneğin Kızılbaş oldukları belirtilen Tat, Arab, Çepni ve Sarılı taifeleri hakikatte mezhep olarak mı Kızılbaş idi, yoksa Safevî taraftarlığı nedeniyle mi bu şekilde nitelendirilmişlerdi? Bu konuya ait hükmün incelenmesinde söz konusu aşiretler için bu tabirin Safevîler yönelik zafiyetlerinden, Osmanlılara karşı onlardan yana taraf tutmalarından kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷

Kimi zaman “*sürh-ser canibi*” ifadesinin altının çizilmesi bu tabirin genellikle idarî bir değişikliği işaret ettiğini göstermektedir.⁴⁸ Bazen de “*Kızılbaşdan gelen*”, “*Kızılbaş'a giden*” şeklindeki ifadelerle bir taraf, diğeri anlamında Safevî toprakları ve idaresinin işaret edildiği görülmektedir. Bu minvaldeki anlam kimi zaman da “*yukarı canip*” şeklinde de belirtilmiştir.⁴⁹ Doğu'da XV. yüzyılda etkin olan Moğot-Tatar hücum ve saldırılarından sonra XVI. yüzyılda Safevîler Osmanlılara arka taraftan saldırabilecek olan düşman olarak algılanmıştır. Bu nedenle Safevîlerin bu yönünden hareketle Osmanlılar Doğu'da özgün bir şark meselesi ortaya çıkmıştır (Emecen, 2018, 340-365). Kürtün örneğinde olduğu üzere kimi zaman bir bölge halkının topyekûn terk-i diyar edebileceklerine dair izah vardır.⁵⁰ Bu hususta son olarak da “*Kızılbaş geldi*” şeklinde hükümlerde geçen ve bir düşman istilasını akıllara getiren bir kulla-

44 BOA. A.DVNS.MHMd.1/354.

45 BOA. A.DVNS.MHMd.25/2250; 33/389; 35/680; 37/350; 48/15; 49/423; 53/7; 53/419.

46 BOA. A.DVNS.MHMd.12/619; 12/880; 30/514.

47 BOA. A.DVNS.MHMd.61/104.

48 BOA. A.DVNS.MHMd.16/521; 141/195.

49 A BOA..DVNS.MHMd.2/418; 3/1422; 7/2454; 31/141; 37/1276; 40/155; 43/70; 49/56; 49/425; 53/757; 60/438; 78/828; 80/251.

50 “Kürtün kazasında bulunan Çepni tâifesinin Kızılbaş taifesinden olduğu, antlaşmadan sonra bir kısmının İran taraflarına gittiği, tedbir alınmazsa tamamının göçüp gidebileceği bildirildiğinden, İran'la ilişkisi bulunanların gizlice araştırılarak yakalanması ve suçları sabit görülenlerin Südde-i Saâdet'e gönderilmesi...”, BOA. A.DVNS.MHMd.5/1401, 17.N.973

nım mevcuttur. Nitekim yer yer bazı yöre halkının bu şekilde bir telaşa sürüklendiği, şayialar nedeniyle yer ve yurtlarını terk ettikleri anlaşılmaktadır.⁵¹ O halde “Kızılbaş geldi” şeklindeki kullanım muhtemelen Safevîlerin taarruz veya baskınlarını işaret etmek için kullanılmıştır. Hükümler de ayrıca “Kızılbaş katleden”, “Kızılbaş başın kesüb” şeklindeki izahın da genellikle Safevî topraklarında veya savaşlarda düşman öldüren anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵²

Bir siyasî rakip olarak Safevîleri işaret eden bu kullanımlardan başka bizzat bir mezhep veya inanca mensup olanları, Sünnî inancı kabul etmeyen, inkâr eden veya terk edenler de bu şekilde anılmıştır. Bu minvaldeki hükümlerde mezhep, mezhep önderi ve esaslarına dair bilgilere yer verilmektedir. Bazı hükümlerde doğrudan olarak “Kızılbaş ayini” şeklinde ifadelerin yer almasının nedeni budur.⁵³ Kimi zaman bu tür ifadeler biraz daha açılarak “*şeriat-ı İslâmiyye*” aleyhine, hilafına davranan kişiler olarak ifade edilmişlerdir.⁵⁴ Çok az da olsa bazen “Kızılbaş mezhebinden” bahsedilmektedir. Bu mezhebin ise Safevî devleti nezdinde Şiîlik olduğu açıktır (Gündüz, 2013, 69-72; Dalkıran, 2007, 49-96). Ancak Alevî/Kızılbaşların oldukça sıkı devam eden Şiîleştirme propagandasından kendilerini uzak tuttukları görülmektedir (Taşğın, 2014, 13). Ancak özellikle Anadolu’dan göç eden Kızılbaş/Alevîlerin en nihayetinde Şiîleştikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan Osmanlı’nın her türlü Sünnileştirme politikasına rağmen Anadolu kırsalında konar göçer olarak yaşayan Kızılbaş/Alevîler ise her iki akımın da tazyikinden sıyrılmışlardır (Taşğın, 2014, 117, 118). Şeyh Cüneyt’in tarikat ve marifet kapılarını öncüleyen hareketi torunu Şah İsmail zamanında meyve vermeye başlamıştır. Ancak Şah İsmail’in bu iki kapıyı yeniden düzenlemesi neticesinde Alevî/Kızılbaşların Şiîleştikleri dile getirilmektedir. Nitekim Selçuklu sahasında varlık ve iktidar kavgası veren Osmanlı ve Safevî idareleri marifet alanını tarikat ve şeriat alanına çekerek siyasî anlamda başarı elde etmişlerdir. Bu durum bir bakıma Selçuklu sahasındaki kültürel birikim ve kazanımında önce parçalanmasına akabinde unutulmasına giden süreci de başlatmıştır. Osmanlılar Sünnileştirmeyi ve Safevîler ise Şiîleştirmeyi kendi meşruiyetlerinin aracı olarak kullanmışlardır. Bu durum iktidarların ötekini tarif ettiği bir dil üretmesinin de önünü açmıştır (Taşğın, 2014, 1326-1328, 1337, 1339). Haliyle merkezî idarenin sahiplendiği dinî öğretinin dışında olanlar için Kızılbaş, Rafz, İlhâd ve Mülhid gibi kullanılan kelimelere sıkça rastlanılmıştır. Bir mezhep olarak ifade edilmesinin doğal bir sonucu olarak mezhebin halifesi ve ayin ya da cemiyetine dair ifadeler belirtilmiştir. Özellikle bu mahiyetteki kullanım “Kızılbaş” kelimesinin bir dinî farklılığı ifade etmek için de kullanıldığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Şehr-i Zor Beylerbeyine yazılan bir hükümde Kızılbaş ayin, cemiyetleri hakkında teferruat verilmiştir. Hükümde “Kızılbaşların ilk olarak Şah İsmail Şah olandan beri bu ayin, cemiyetleri gizli bir şekilde icra ettiklerini” belirtmektedir.⁵⁵ Nitekim Kızılbaş olanlar veya o şekilde itham edilenler hakkında bir tahkikatın yapılması ve “*şer’-i şerif*” cezalandırılması istenmiştir.⁵⁶ Böylece Şah İsmail’in öğretisi ve Anadolu topraklarındaki tesiri anlaşılmıştır. Amasya’daki Şah Bey isimli sipahiye ait hüküm ise Osmanlı-Safevî çekişmesinin özellikle itikadî ba-

51 “Yaylaktan Ahlat’a geldiklerinde “Kızılbaş geldi” diyerek halkı kaçırtıp mallarını ve davalarını yağmalayan İstiroki? tâifesinden Van’da yakalanıp hapsedilen yirmi kişinin siyaset olunması...”; BOA. A.DVNS.MHMd.7/2261, 22.R.976; BOA. A.DVNS.MHMd.7/2257.

52 BOA. A.DVNS.MHMd.4/2143; 37/1511.

53 BOA. A.DVNS.MHMd.10/279.

54 BOA. A.DVNS.MHMd.16/532; 24/478.

55 BOA. A.DVNS.MHMd.25/1627, 17 S. 982; 30/707, 8 R. 985; 31/32, 27. R. 985; “Şehr-i Zol (Şehr-i Zor) beylerbeyisine hüküm: Kızılbaş Şah İsmail şah olalıdan beri Kerkük’e tabi Dakofa nahiyesinin Arab Kemendi köyünde Ferruh ve Nasreddin ile diğer bazı kimseler er, avrat ve kızlar hep bir arada gizli toplantılar yaptıklarından tahkikat icrası...”, BOA. A.DVNS.MHMd.33/188, 14 N. 985; 33/258, 28. N. 985; 33/452, 9. Za.985; “Peygamberin üç ashabına küfrettikleri, farzları inkar, kadın ve kızlı cemiyetler akd eyledikleri, Kızılbaş taraflarındaki Celal ve Resul Halife yol ve itikadına uydukları iddia olunan mühlidlerin tahkik olunarak dalaletleri sabit olanların hapsedilip sicillerinin gönderilmesi...”, BOA. A.DVNS. MHMd.42/420, 28.B.989.

56 BOA. A.DVNS.MHMd.30/319; 31/774; 36/734.

kımdan yaratmış olduğu sonucu resmetmektedir. Hükme göre Şah Bey, Şark Seferi'ne katılmamıştır. O, bu sefere katılanları da Müslüman olmamakla itham etmiştir. Nitekim ona göre Kızılbaş hükümdarı olan İran Şah'ına kılıç çekmek bir Müslüman'a yakışmaz.⁵⁷ Bu olay yukarıda ifade edildiği üzere iki Müslüman devletin savaşmasından rahatsız olan kişi, görevli ve idarecilerin olduğu yönündeki izaha iyi bir örnektir. Osmanlı idaresi bu direnci Sünnî ve Şîî mezhepleri bağlamında aşmaya çalışmıştır.

Hükümlerde ayrıca “Kızılbaş tacı” ifadesi geçmektedir. Kızılbaş tacının yer yer adli vakalara yansıdığı görülmektedir. Bağdad Beylerbeyi ve defterdarına yazılan bir hüküm örneğinde bölgedeki kızılbaş ve rafiziler üzerine şer'le gidilmesi hilâf-ı şer' hareketlerde bulunulmaması dile getirilmektedir. Ayrıca bölgedeki bazı kişilerin esasında Kızılbaş olmadıkları ancak evlerine Kızılbaş tacın bırakılarak ihbar edildikleri ve evlerinden akçelerinin alındığı vurgulanmaktadır.⁵⁸ Bu ve benzeri örneklerde Kızılbaş tacı taşımamanın bir tahkikat ve ihbar için önemli dayanaklardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Haydari tac (Tac-ı Haydarî), Alevî inancında çok önemli bir yeri olan 12 İmamların simgelemesinden dolayı 12 dilimli kırmızı keçe ya da kadifeden yapılmış bu tacın Şah Haydar'ın görmüş olduğu bir rüya sonucu ortaya çıktığı bilinmektedir. Haydari tac esasında bir Kızılbaş kimliğinin de göstergesidir (Zarnebağ-Shahr, 1997, 8). Önceleri bu metafor soyluların veya Hz. Ali soyundan olanların sıradan reyadan ayrılması maksadıyla kullanılmıştır (Erdoğan, 2015, 44). Bu tacın Safevî düşünce ve etkisinin Anadolu cenahına yayılması, yaygınlaştırılması maksadıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Kızılbaş tacının hem siyasî hem de dinî bir anlam taşıdığı açıktır. Bu tacı giymek aslında sembolik olarak Kızılbaş olmak, Safevî taraftarı olmak anlamına geliyordu. XVII. yüzyıl başlarından itibaren bu durum “Şahsevenî oldu” şeklinde değişmiştir. Anadolu özelinde de “şah paşmağı” ve “buyruk”lar gibi elbette Kızılbaş tacı da Safevî taraftarlığının ve şahın temsiliyetinin önemli simalarındandır. Kızılbaş tacının Anadolu'da yer yer görülmesi, dolaştırılması Safevî tazyiki ve etkisinin diriliği ve devamı noktasında önemli bir vesile olacaktır. Bu nedenle imparatorluk idaresi Kızılbaş tacının bir bölgede, hanede veya kişide olmasını kesinlikle istememiştir.

Son olarak siyasî ve dinî anlamdaki çekişmenin isimler üzerinden sürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim bazı belgelerde Kızılbaş adlarının koyulmasından duyulan rahatsızlık dile getirilmektedir. Buradaki Kızılbaş isimlerinin Ali Mirza ve Sultan Ali şeklinde ifade edildiği görülmektedir.⁵⁹ Bu tür örnekler ise Osmanlı-Safevî çekişmesinin başka bir yönünü ortaya koymaktadır. Anlaşıldığı üzere siyasî ve dinî sahadaki çekişme sosyokültürel boyuta erişmiş durumdadır. XVI. yüzyıla ait tahrir kayıtları onomastik bakımdan isimleri kategorize etmeye fırsat vermektedir (Kurt, 2020). Anadolu'daki Kızılbaşların Ehlibeyt mensuplarının isimlerine rağbet ettikleri ve Hz. Ali hariç halife isimlerini kullanmadıkları bilinmektedir (Kurt, 1993, 236). Belgeye konu olmuş isimlerdeki Ali'den ziyade Mirza ve Sultan eklerinin imparatorluk idaresince siyasî anlamlar taşıdıkları gerekçesiyle engellenmeye çalışıldığı düşünülebilir. Bu mahiyette elbette Sultan (TS.MA.e749/73), Şah, Pir, Kulu gibi ön ve son ekleri taşıyan çokça isim tahrir ve diğer defter türlerinde vardır. Diğer taraftan Kızılbaşların bu tür isimlerin kendilerine ait olduğunun idare tarafından fark edilmiş olmasından hareketle çocuklarına takiyye olsun diyerek ehl-i sünnette rayiç isimler vermiş olmaları da muhtemeldir.

4. Ruznamçe ve Nişan-Tahvil Defterleri

Bu bölümde, Tımar Ruznâmçe (Tımar ve zeamet tevcihi), Kâmil Kepeci, Mâliyeden Müdevver ile Ruznamçe Bâb-ı Asafî Nişan ve Tahvil defterlerinin XVI.

57 BOA. A.DVNS.MHMd.71/324.

58 BOA. A.DVNS.MHMd.46/801; “evine tac biragub sonra evinde kızılbaş tacı vardır deyü evini basub içerde bulunan cemle mala garet ve tema edüb...” 47/112; 53/575.

59 BOA. A.DVNS.MHMd.7/2617.

yüzyıla ait olanlarının bir kısmında incelenen kullanımların peşine düşülmüştür. Bu fonların seçilmesinin elbette birkaç nedeni bulunmaktadır. Öncelikle bu defterler, XVI. yüzyılda imparatorluğun malî, idarî ve askerî anlamda temel dayanağını oluşturan tımar sistemine dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bir tımarın uzun süredeki durumu hakkında bilgilere bu kaynaklar vesilesiyle erişilmektedir. Örneğin bir tımara sahip kişi ve onun ödüllendirilmesi veya cezalandırılması, hissesinin parçalanması, çocuklarına ya da başkalarına aktarılması vb. pek çok muamele bu defterlerde kayıtlıdır. Dolayısıyla XVI. yüzyılda Osmanlı-Safevî çekişmesinin arttığı dönemde özellikle yarar adamların boy gösterdiği bir yazın literatüründe bu kaynakların tetkiki önemli bir merhale olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle daha çok imparatorluğun askerî ve malî yapısı bağlamında ele alınmış olan bu kaynak fonlarından, sosyokültürel, siyasî ve dinî muhtevayı havi bir içerik denemesi örneği sergilenecektir.

Peneskird Muharebesi incelenen kaynak türlerinde sık sık zikr edilen bölge-lerden biridir. Peneskird, XVI. yüzyıl kayıtlarında Çıldır nâm-ı diğer Ahıska Eyaletinin Penek Sancağı'nın bir nahiyesi konumundaydı.⁶⁰ Kanlı Geçid olarak da bilinen Peneskird ismini Kemhis ve Ardahan arasında yer alan bir kaleden almaktadır. Bu kale ve havalisinin 1549 yılında Ahmed Paşa tarafından ele geçirildiği bilinmektedir (Aydın, 1998, 265-267). Özellikle XVI. yüzyıla ait Ruznamçe defterlerinde sık sık bahsedilen "Peneskird'de Kızılbaş Muharebesi" büyük ihtimalle bu savaş olmalıdır. Söz konusu defterlerde belirtilen savaşta yararlılık göstermiş kişilerin ödüllendirilmesi hakkında çokça kayda rastlanılmaktadır. Bu kayıtların hemen hemen tamamında Peneskird yakınlarında Kızılbaşlarla yapılan muharebede yararlılık gösteren görev ehli kişilerin ulufelerinin arttırılması, tımarına terakki veya tevcihlerin yapılmasına dair talep ve işlemler yer almaktadır. Bu kişiler arasında Karahisar-ı Şarkî Bey'i Veli Bey olduğu gibi Erzurum kullarından Ahmed de yer almaktadır.⁶¹

Ruznamçe defterlerinde yer yer "huruç eden Kızılbaş" taifesinden de bahsedilmektedir. Bu vesileyle Teke'de huruç eden Kızılbaşların Kütahya'ya saldırı düzenledikleri anlaşılmaktadır.⁶² Huruç kelimesi etimolojik olarak "*harece*" fiilinin mastarı olan ve girmek anlama gelen "*dehale*" fiilinin zıddı anlama gelmektedir. Dolayısıyla huruç kelimesi "dışarı çıkmak, çıkmak veya isyan etmek" anlamlarına gelmektedir (Bağcıvan, 2020, 100). Bu anlam itibarıyla Ruznamçe defterlerindeki hâkim olan Sünnî inancın dışına çıkmış, Kızılbaş olmuş bir gruptan bahsedildiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu nedenle huruç eden kişi veya guruba karşı önlemlerin alınması da oldukça önemli bir husustur. Nitekim Arapkir'de huruç eden Kızılbaşlara karşı savaşan ve "*baş kesip dil getiren*" Ali Çavuş'a bu hizmetinden dolayı ziyadesiyle tımar tevcihi yapılmıştır.⁶³

Kızılbaş'a yönelmiş, bağlanmış anlamındaki "giriftar" kelimesi de Ruznamçe kayıtlarında sık sık geçmektedir. Bu kullanım ayrıca Safevîlerin eline düşme anlamına da gelmektedir. Ancak ruznamçe kayıtlarında daha ziyade Safevî tarafına meyiletme, yönelme anlamı sezildiğinden çalışma dahiline alınmıştır. Bu kelime temel olarak bir kişi veya grubun Safevî idaresi veya inancına bağlanma, yönelme eğiliminde olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴ Bu durumun bir sonraki safhası ise "*Kızılbaş olub huruç eden*" şeklinde belirtilmiştir.⁶⁵ Bu bağlamda ilk izahta siyasî, idarî ve itikadî anlamda bir yönelmenin, ikincisinde ise mezhep değişikliğinin ağır bastığı söylenebilir. Nitekim Osmanlı-Safevî ilişkileri bağlamında politik ve inançsal bir sınırın olduğu bilinmektedir. Osmanlılar Moğol İsyanının akabinde XVI. yüzyıl boyunca politik ve

60 TKG.KK.TTd.10, 248/b-249/a; TKG.KK.TTd.245, 68/a-106/b.

61 BOA. A.DEF.Rz.1/503; BOA. DEF.Rz.6/321; 323, 327-328; 363; 376; 377; 416; 419 ve 421; 532; 535; 540, 541 ve 543; 547; 903; 920; 947; BOA. DEF.Rz.7/127; 178; 221; 254; 271 ve 272; BOA. DEF. Rz.15/160; BOA. KKd.212/76; BOA. KKd.212/38.

62 A.DEF.Rz.1/503

63 BOA. A.DEF.Rz.2/531.

64 BOA. DEF.Rz.2/67; BOA. KKd.213/29.

65 BOA. DEF.Rz.2/399.

ideolojik anlamda İslam'ı öncüleyen bir idareyi kurmayı hedeflemişlerdir. (Zarinebaf-Shahr, 1997, 2, 3)

Osmanlı-Safevî çekişmesinin özellikle sınır hattında yaratmış olduğu ekonomik ve demografik tahribatın giderilmesine dair kayıtlarda da aranan terminolojiye dair kullanımlara rastlanılmıştır. Tercan'ın Kızılbaş tarafından tahrip edilmesi ile Kızılbaş sınırında bulunan ve yapılan savaşlar nedeniyle hâlî ve hârabe olan köylerin tımar olarak verilerek yeniden şenlendirilmesine dair adımların atıldığı görülmektedir.⁶⁶ Örneğin Kızılbaş'ın Tercan'ı kuşatması sırasındaki yararlığı nedeniyle Yusuf Ağa'ya terakki verilmesi uygun görülmüştür.⁶⁷ Yine Erzurum mıntıkasında Kızılbaşlardan alınan bazı köylerin Erzurum Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya imar edilmek üzere bırakılması ile Van bölgesinde Kızılbaşlarca harap edilen köyleri şenlendiren ve Kızılbaş karşı duran Hakverdi'ye kimsenin müdahale etmemesi noktasındaki ikazların da aynı amaca hizmet ettiği açıktır.⁶⁸ Bu tür örneklerdeki kullanımda siyasî ve idarî bir anlamın hâkim olduğu söylenebilir. Nitekim kimi bölgelere saldıran, halkını rahatsız eden bir öteki düşmandan bahsedilmektedir. Bu durumda Kızılbaş kelimesinin tıpkı tahrir ve Mühimme defterlerinde olduğu gibi ruznamçe kayıtlarında da siyasî ve idarî manada Safevîleri işaret ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Kızılbaş canibinden gelip itaat edenlere tımar ve zeamet tevcihlerinin yapıldığına dair örnekler de bu tespiti doğrulamaktadır.⁶⁹

Düşman olarak görülen Safevî idaresinin durumu planları hakkında bilgi almada, dönemin koşulları bağlamında canlı esir/ler önemli bir araçtır. Bu nedenle esirlerin yakalanması, nakli ve ilgili yerlere teslim edilmesi oldukça önemliydi. Bunu başarılanlar karşılık olarak kimi mükafatlar almışlardır. Bu durum bazen “Kızılbaş tarafından yarar dil” getiren şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁷⁰ Diğer taraftan XVI. yüzyıldaki tek bilgi alışverişi kaynağı esirler değildi. Casusluk yapanlar da bu noktada önemli araçlardı. Nitekim “*Yukarı canibden dil getiren*” veya “*haber getiren*”ler şeklinde casusluk yapanların da aynı mahiyette ödüllendirildikleri anlaşılmaktadır.⁷¹ Casusların bir kısmı Safevîlere esir düşmüş ve sonradan bir şekilde kurtularak tekrar Osmanlı idaresine gelenlerden oluşmaktaydı.⁷² Nihayet siyasî ve idarî anlamda bahsedilen ayrıma dair belki de en açık ifadeyi barındıran örneğe Şehr-i Zor havalisindeki durumu konu edinen bir kayıta rastlanılmaktadır. Bu kayda göre, Şehr-i Zor havalisindeki aşiret ve Türkmenler adeta ikiye bölünmüş durumdadır. Nitekim bölgedeki aşiret ve Türkmenlerin bir kısmı Osmanlı, diğer kısmı da Kızılbaşlar tarafında yer almaktadır.⁷³ Haliyle bölgedeki iki taraflılık ilk bakışta siyasî ve idarî bir ayrımı işaret etmektedir. İdarî olarak bağlı bulunulan yönetimin itikadî, yani inanç esaslarının sahiplenip sahiplenmediği sorusunun cevabının XVI. yüzyıl dünyasının şartları ve eldeki kayıtların muhtevası dahilinde verilmesi oldukça güçtür. Zira yukarıda da bahsedildiği üzere “*Kızılbaş*” kelimesi bazen Safevîleri ve bazen de Safevî öğretileri yani Şîîlik ve Alevîliği ifade eder şekilde kullanılmıştır. Kızılbaş'tan ele geçirilen Gence havalisinde miriye ait arazilerin satılarak vakfa dönüştürülmesi örneğinde kullanım daha ziyade siyasîdir.⁷⁴ Ancak bölge hayli uzun zamandır Kızılbaş elinde olduğundan ahalisi Sünnî akideyi tamamen terk etmiş olan Şamahî olarak bilinen bölgeye ait izahta ise dinidir. Nitekim ilgili belgede bu bölge ahalisinin tekrar Sünnîliği ve şeriati öğrenmesi, bu minvalde ibadet etmesi için gerekli adımların atılmasının şart olduğunun altı çizilmektedir.⁷⁵ Benzer bir örnek Ayazmend Kasabası'nda bulunmaktaydı.

66 BOA. DEF.Rz.6/303 ve 304; 323.

67 BOA. KKd.213/71.

68 BOA. MADd.17951/15; 22.

69 BOA. DEF.Rz.2/523.

70 DEF.Rz.2/752.

71 BOA. DEF.Rz.6/469; BOA. DEF.Rz.7/259; BOA. KKd.212/73.

72 BOA. KKd.213/68; 69; BOA. KKd.210/89.

73 BOA. MADd.17949/31.

74 BOA. A.DVN.MHMd.934/19.

75 BOA. KKd.69/51 ve 64.

Kasabadaki Taylı Mahmud Zaviyesi'nde görevli ve Oğlak Dede olarak da bilinen Yeşil Külahlı Mustafa, "cahil, fasık, mülhid, münafiktir. Bu nedenle din ve diyanetle ilgisi yoktur. Bu nedenle Ramazan, kutsal gecelerde şarap içmekte, namaz kılmamakta ve "benim namazım evvelden kılınmıştır" diye beyanlarda bulunmaktaydı. Yeşil Külahlı Mustafa Sünnî inanç esaslarının tamamen dışında yer alan bir davranış ile mahkûm edilmiştir. İncelenen belgede onun Kızıldaş olduğu oldukça açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu nedenle hakkında gerekli tahkikatın yapılması acil ve elzem işlerden biri olarak görülmüştür.⁷⁶

İmparatorluk idaresinin bir şekilde isyan veya huruç ederek terk-i diyar etmiş kişilerin tımar hisselerini çocuklarına tevcih ettiği görülmektedir. Bu uygulamanın elbette bir özendirme, yerinde tutma ve vazgeçirme maksadı taşıdığı aşıkardır.⁷⁷ Kızıldaşlar ile yapılan savaşlarda esir düşmüş olanların da tımarları çocuklarına bırakılmıştır.⁷⁸ Örneğin Bozok Sancakbeyi, Kızıldaş ile yapılan savaşta tutsak olmuştur. Onun tımarı oğluna zeamet olarak verilmiştir.⁷⁹ Yine Erciş Beyinin Kızıldaş ile yapılan savaşta ölmesiyle geride kalan 11 nefer adamlarına tımar tevcihleri yapılmıştır.⁸⁰ Fakat bazı örneklerde terk-i diyar edenlerin tımarlarının başkalarına verildiği anlaşılmaktadır.⁸¹ Bu iki uygulama arasındaki farklılığın nedeni bilinmemekle birlikte kimi siyasî, idarî ve dinî hassasiyetlerden kaynaklandığı düşünülebilir. Bu hususa dair örneklerde bazen de tersi durumların yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim daha önce Kızıldaş olmuş ve bundan dolayı tımar veya malikânesine el konulmuş kişiler, bir zaman sonra tekrar pişman olarak geri dönmüşlerdir. Bu kişilere de eski tımar hisseleri verilmiştir. Ayrıca Kızıldaş ülkesinden firar edip Osmanlı'ya sığınanlara da tımar tevcihleri yapılmıştır.⁸²

Tetkik edilen kaynaklarda yer yer XVI. yüzyılda süregiden siyasî ve itikâdî anlamdaki mücadeleye rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun "Ehlibeyt" mensuplarının türbe ve mezarlarına gerekli hassasiyeti gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Hz. Hüseyin Türbesi'nde hizmet eden İbrahim isimli sipahinin tımarına terakki yapılmıştır.⁸³ Bu noktada Safevîlerin adeta hamiliğini yaptıkları ve öğretilerini temellendirdikleri Ehlibeyt ve 12 İmamlar ile onlara bağlı tekke, zaviyelerde yol ve erkan yürüten dede, dervişler için de gerekli tevcihlerin yapıldığı söylenebilir. Ancak bu tür tevcihlerin tamamen pragmatik amaçlar dahilinde yapıldığının da altını çizmek gerekmektedir. Öyle ki Hacı Bektaş fukarası dervişlerinden Şahkulu isimli dervişin Akdağ kazasındaki zaviyesi,⁸⁴ Eğridir'deki Sureti Baba Zaviyesi⁸⁵ ile Sonisa yakınlarındaki Konaş Baba Zaviyesi⁸⁶ ve Kalender Derviş Seyyid Gazi Zaviyesi⁸⁷ örneklerinde zaviyelerin kurulması, zaviyedârlarına tevcih ve terakki yapılması noktasında imparatorluk idaresinin beklentisi tabii ki Safevîlerin Kızıldaş politikalarına çanak tutmaları değildi. Bu zaviyelerin önemli mıntikalarda adeta bir kale gibi güvenliği sağlama, yolcular için barınma ihtiyaçlarını gidermesi gibi önemli görevleri vardı. Ayrıca imparatorluk politikalarına hizmet eden, bu uğurda civar halkı öğütleyen, örgütleyen merkezler olması beklenmekteydi (Barkan, 1942, 279-304). Bunun aksi bir durumla karşılaşıldığına veya haberi alındığında derhal gerekli adımlar atılmakta ve başta dervişler olmak üzere vakfi ve tımarları hakkında gerekli işlemler yapılmıştır.

76 BOA. KKd.70/232.

77 BOA. DEF.Rz.2/805.

78 BOA. MADd.17947/16.

79 BOA. KKd.210/80 ve 84.

80 BOA. KKd.210/174.

81 BOA. DEF.Rz.6/1106 ve 1109; BOA. KKd.69/64; 122.

82 BOA. KKd.210/37.

83 BOA. DEF.Rz.6/1075.

84 BOA. A.NŞTd.1071/29.

85 BOA. A.NŞTd.1073/9.

86 BOA. A.NŞTd.73/64

87 BOA. MADd.233/89.

Sonuç

Osmanlı-Safevî siyasî ve itikadî çekişmesi artan azalan seyirlerde XVI. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Safevîler Osmanlı idaresinin hâkim olduğu ve idarî yapısı içinde konumlandığı Doğu ve Orta Anadolu'daki pek çok bölgede hak iddia etmişlerdir. Fırsat buldukça bu bölgeleri ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Bu bakımdan Safevîler, Osmanlı idaresi nazarında siyasî bir rakip ve düşman olarak görülmüşlerdir. Diğer taraftan özellikle İran havalisinde Şah İsmail zamanında şekillenmiş Şiilik ve Alevîlik öğretisi başta Anadolu'daki konargöçer Türkmenler olmak üzere yerleşik ve göçebe durumdaki ekrad aşairi, etrak ve urban gibi diğer Müslüman ahali kitlesi üzerinde etkili olmayı başarmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşme, vergi düzeni ve bazı politikalarına karşı aşiret, cemaat ve topluluklar zaman zaman Safevîlere yönelmişlerdir. Bu yöneliş siyasî olduğu kadar farklı bir mezhep ve öğretilerinin kabulü anlamıyla dinî bir hususiyet taşımaktaydı. Bu iki durum Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. yüzyıldaki Batı sınırının aksine Doğu sınırının siyasî ve dinî bakımdan sürekli değişken ve iç içe geçmiş bir hale getirmiştir. Doğu sınırının bu hassasiyeti imparatorluk idaresini yer yer askerî, malî ve sosyokültürel bakımdan yer yer oldukça zor durumlara sokmuştur.

Sınırdaki bu durum ve yol açtığı çıkmazların imparatorluk bürokrasisinde diplomatiğe, yani belge diline etki ettiği anlaşılmaktadır. İmparatorluğun idarî olarak Safevîleri öteki kılmaya dönük uğraşları daha ziyade “Kızılbaş” tabiriyle sağlanabilmiştir. Zamanla rafz, zındık ve mülhid gibi daha keskin söylemlere de başvurulmuştur. Bazen ise sadece “yukarı cenah” şeklinde bir isim bile belirtmeksizin anıldığı görülmektedir. İmparatorluk bürokratları ve kalem ehli tafesi elbette bir rastlantı üzere bu kelimeleri, söylemleri belirlememekteydi. Belgelerde Safevî veya İran şeklindeki bir hitabın yerine daha ziyade Kızılbaş tabirinin kullanılmasının siyasî olduğu kadar dinî temelleri bulunmaktaydı. Osmanlılar, Sünnî İslâm'ın hâmisî olma yolundaki ilerleyişi nedeniyle toplumsal kesime bu öğretinin dışında olan ve bir düşman olarak görülecek Kızılbaş/lık vurgusunu diri tutmuşlardır. Böylece ilk olarak idarî anlamda gerek yerleşik gerekse de konar-göçer aşiret ve cemaatlerin Safevîlere olan meylini kesmeyi düşünmüşlerdir. Ayrıca her iki hanedanın yönettiği sahadaki halkın dinî her ne kadar İslâm olsa da, Osmanlılar, Safevîler'in mensup olduğu Şîa mezhebinin kurucuları, koruyucuları ve yayıcıları oldukları iddiasından hareketle savaşılması gereken öteki veya düşman olduğuna mezkur Müslüman tabanı ikna etmeye çalışmışlardır.

Bu iki esas XVI. yüzyılın Osmanlı-Safevî çekişmesinin ait belge dilini de şekillendirmiştir. Nitekim döneme ait belgelerde “*Kızılbaş olmuştur; olmağın Kızılbaş giden, gelen; Kızılbaş'dan dil, kol ve baş getiren; Kızılbaş muharebesinde yarar, yoldaş olan, Kızılbaş'a karşı koyan...*” şeklinde daha çok siyasî bir düşmanı işaret eden kullanımlar görünür olmuştur. Bu izahları “*Kızılbaş'a huruç eden, Kızılbaş ayini, cemiyeti, Kızılbaş halifesi, Kızılbaş tacı, Şeriat-ı İslâmiye aleyhinde olan, Kızılbaş mezhebi...*” şeklindeki daha çok dinî olarak görülebilecek kullanımlar izlemiştir. Siyasî ve dinî anlamdaki mücadeleye dair öne çıkan bu tür kullanımların döneminde süregelen mücadelede taraf olan veya görevini layıkıyla yapanları da kapsayacak şekilde genişlediği görülmektedir. Bu nedenle sıradan reâya ve sipahiden tutun ki sancakbeyi veya beylerbeylerine uzanan rütbede görevini layıkıyla yapanların mükafatlandırılması, yapmayanların ise cezalandırılmasında aynı terminoloji kullanılmıştır.

Ezcümle XVI. yüzyıl Osmanlı-Safevî çekişmesi imparatorluk bürokrasisi ve kalem ehlinin kullanılacağı tanım, tarif ve izahlarda önemli bir etken olmuştur. Siyasî ve dinî temelleri olan bu etkenin doğal olarak dönemin belge diline yansıdığı ve bu yönüyle de bir özgünlüğü barındırdığı/içerdiği söylenebilir.

Kaynakçalar/References

- Ahıskalı, Recep. “Terakki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/479-480. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Aköz, Alaaddin-Solak, İbrahim. “Dulkadirli Beyliği’nin Osmanlı Devleti’ne İlhakı ve Sonrası Çıkan İsyenlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15. (2004), 341-350.
- Alandağlı, Murat. “XVI. Yüzyılın Son Çeyreğinde Rûm Eyaletinde Şah’a Meyledenler”, *Tarih Okulu Dergisi Journal of History School*, 52, (2021), 1601-1619.
- Âsafî Dal Mehmed Bey. Şecâ’atnâme, neş. Abdulkadir Özcan, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2007.
- Aydın, Dündar. *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Gelişme Devri (1535-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Bağcıvan, Muhammet. “El-Hurûc Mine’l-Hilâf Kâidesi ve Şâfiî Mezhebinde Uygulanması / Al-Hurûc Minel-Khilaf and Its Application in Shafii Sect”, *Din ve Bilim, Mus, Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 3/2, (2020), 97-120.
- Baltacıoğlu-Brammer, Ayşe. “Formation of Kızılbaş Communities in Anatolia and Ottoman Responses, 1450s-1630s”, *International Journal of Turkish Studies*, 20/1-2, (2014), 21-48.
- Barkan, Ömer Lütfi. “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıfalar Dergisi*, 2, (1942), 279-304.
- Beldiceanu–Steinherr, Irene. “Osmanlı Tapu-Tahrir Defterleri Işığında Bektaşiler (XV.- XVI. Yüzyıllar)”. çev. İzzet Çıvgın, *Alevilik- Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 3, (2011), 130-187.
- BOA. Bâb-ı Âlî Evrâk Odası. [BEO.]. No 3770/282745, 14 Haziran 1326. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA. Bab-ı Âsafî Divân-ı Hümayûn Sicilleri Mühimme Defterleri. [A.DVNS.MHMD.]. No.1/354; 2/418; 3/1422; 4/2143; 5/1401; 7/2257; 7/2454; 7/2617; 10/279; 12/619; 12/880; 16/521; 16/532; 24/478; 25/1627; 25/2250; 30/319; 30/514; 30/707; 31/32; 31/141; 33/389; 31/774; 33/188; 33/258; 33/452; 33/258; 35/680; 36/734; 37/350; 37/1151; 37/1511; 37/1276; 40/155; 42/420; 43/70; 46/801; 47/112; 48/15; 49/56; 53/575; 61/104; 141/195; 49/423; 49/425; 53/7; 53/419; 53/757; 60/438; 71/324; 78/828; 80/251. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA. Defterhâne-i Amîre Rûznâmçe Defterleri. [DEF.Rz.]. No. 2/67, 399, 523, 752, 805; 6/303, 304, 321, 323, 363, 376, 377, 416, 421, 469, 532, 535, 540, 541, 543, 547, 833, 849, 903, 920, 947, 1057,1075, 1106, 1109; 7/127, 178, 221, 254, 259, 271 272, 348, 383; 15/160.
- BOA. Divan-ı Hümayûn Mühimme Defteri. [A.DVN.MHMD.]. No. 934;19, H.1011. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA. Kâmil Kepeci Defterleri. [KKd.]. No. 69/51, 64, 66, 67, 69,122; 70/232; 210/37, 80, 84, 89, 174; 212/36, 38, 73, 76; 213/29, 68, 69, 71. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA. Maliyeden Müdevver Defterler. [MADd.]. No. 233/89; 17947/16; 17949/31; 17951/15. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA. Meclis-i Vükelâ Mazbataları. [MV.]. No. 141/74. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

ri.gov.tr

- BOA. Meşihat Şer'iyeye Sicil Defterleri. [MŞH. ŞSCd.]. No. 8971. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA. Tapu Tahrir Defterleri. [TTd.]. No. 606; 1270. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA. Tavil (Nişan) Kalem Defterleri. [A.NŞTd.]. No. 73/64; 1071/29; 1073/9, 1108/9. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA. Tımar Ruznâme (Tımar ve Zeamet Tevcihi) Defterleri. [A.DEF.RZd.]. No.1/503; 22 Ca. 925; 2/531; 19 M. 943. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı. [TS.MA.e.]. No. 1288/21. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Celal-zâde Mustafa. *Selimmâme*, neş. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Çiçek, Kemal. "Osman Paşa-Özdemiroğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33, 2007, 471-473.
- Dalkıran, Sayın. (2002). İran Safevî Devleti'nin Kuruluşuna Şîî İnançların Etkisi ve Osmanlı'nın İra'a Bakışı, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, (2002), 49-96.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayiat, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704) haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Ebûbekir b. Abdullah. *Şark Seferlerinde Sürhser ile Vâki Olan Ahvâlleri ve Şirvan'da Osman Paşa ile Sürhserin Muharebelerin Beyan Eder/Şark Seferleri, Ali Emiri Ktp., Tarih Kitapları, nr. 366. (Târih-i Osman Paşa)*, haz. Yunus Zeyrek, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Emecen, Feridun M. "Şark Meselesinin Doğuşu: Osmanlı Devleti'nin Şark Meselesinin Ortaya Çıkışı", *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2018.
- Emecen, Feridun M., "Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında Uzun Savaşlar ve Zıttorok Antlaşması İle İlgili Algılama ve Yorum Problemleri", *The Journal of Ottoman Studies*, 29, 2007, 87-97.
- Erdoğan, Eralp. *Safevî Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Erpolat, M. Salih. XVI. Yüzyılın Başlarında Diyarbekir Eyaletinde Viran Köyler Meselesi" I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Yayınları, 2004, 591-598
- Gelibololu Mustafa Âli. *Kitâbü'l-Târih-i Künhü'l-Ahbâr, I-II*, haz. Uğur, A.-Çuhadar, M. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Grammont, Jean, Louis Bacque. "1527 Anadolu İsyanı Hakkında Yayınlanmamış Bir Rapor", *Bellekten*, 51/199, (1987), 107-118.
- Gülten, Sadullah, *Osmanlı-Safevî Kısacasında Kızılbaşlar Açılın Kapılar Şah'a Gidelim*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- Gündüz, Tufan. *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013.
- Hoca Sadeddin Efendi. *Tacü'l-Tevarih*, Neş. İsmet Parmaksızoğlu, I-V, Eskişehir: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514), haz. Vural Genç, Feridun Emecen'in

- giriş yazısıyla, İstanbul: Bengi Yayınları, 2011.
- Kemâl Paşa Zâde. *Tevarih-i Âl-i Osman X*, haz. Şerafettin Severcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Kurt, Yılmaz, “Kozan (Sis) Sancağı’nda Kişi Adları”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, V, (1990), 179-194.
- Kurt, Yılmaz. “Sivas Sancağında Kişi Adları (XVI. Yüzyıl)”, *OTAM*, 4, (1993), 223-290.
- Kurt, Yılmaz. *Anadolu’da Kişi ve Yer Adları*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2020.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Yayınları, 1994.
- Özyurt Ulutaş, Selcen. “Mühimme Kayıtlarına Göre Bulgaristan’da Gayr-ı Sünni Hareketler (XV-XVI. Yüzyıllar)”, *Adam Akademi*, 8/2, (2018), 213-230.
- Râşid Mehmed Efendi-Çelebi-zâde İsmail Âsım Efendi, Târih-i Râşid ve Zeyli, haz. Abdülkadir Özcan, vd. C.II, İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Savaş, Saim. *XVI. Asırda Anadolu’da Alevilik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Şahin, İlhan – Emecen, Feridun M. *Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkâm: II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994.
- Şeref, Abdurrahman. “Öztemüroğlu Osman Paşa”, *TOEM*, IV/21, (1329), 1289-1303.
- Şirâzî Abdi Bey. *Safevîler Tekmiletü’l-Ahbâr (Başlangıçtan 1571’e Kadar Safevîlerin Tarihi)*. Çev. Şefaattin Deniz-Hasan Asadi. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2019.
- Taşğın, Ahmed. “Bir Beden iki baş: Osmanlı Safevî Sahasında Marifetten Tarikata Dönüş”, I. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi 13-14 Ekim 2014, Bildirileri Kitabı, haz. Fatih İyiyol, İstanbul, 2014, 1324-1338
- Taşğın, Ahmet-Solmaz, Bünyamin. “Tahrir Defterlerinin Alevilik-Bektaşılık Araştırmalarına Katkısı: İrene Beldiceanu-Steinherr Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 61, 2012, 207-220.
- Taşğın, Ahmet. “Hatai’den Günümüze Anadolu Alevilerinde Farklılaşma”, Birinci Uluslararası Şah İsmail Hatai Sempozyumu, 9-11 Ekim 2003, Bildirileri, haz. Gülağ Öz, Ankara: Hüseyin Gazi Derneği Yol Bilim Kültür Araştırma Yayınları, 2004, 297-306.
- Taşğın, Ahmet. “Safevî-Osmanlı Savaşı’ndan İtibaren Dinî Söylemin Siyasal Propaganda Aracı Olarak Kullanılması: Dede Karkın Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 49, 2009, 209-224.
- Taşğın, Ahmet. “Safevî-Osmanlı Savaşının Gerçekleştiği Sahra-yı Dede Garkın”, Ortaçağ Anadolu’sunda Bir Türkmen Şeyhi Dede Garkın, Uluslararası Şanlıurfa Sempozyumu 25-27 Mayıs 2010, Bildirileri, ed. Ahmet Taşğın-M. Salih Erpolat-Sadullah Gülten, İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014, 107-129
- Taşğın, Ahmet. “Şah İsmail ve Erkânı: Alevî Toplulukların Ortak Bir Program Etrafında Toparlanma Süreci”, *Safevîler ve Şah İsmail*, ed. Ahmet Taşğın-Ali Yaman-Namiq Musalı, İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2014, 11-45.

- Teber, Ömer Faruk. “Osmanlı Belgelerinde Alevilik İçin Kullanılan Dinî-Siyasî Tanımlar”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 10/28, 2007, 19-38.
- TKG.KK. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi Tahrir Defterleri. [TKG.KK.TTd.]. No. 10 (58/139); 99 (10/169); 245 (55/216).
- Topal, Mehmed. *Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, Nusretnâme*, Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721), İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi, C.III/I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Yıldırım, Rıza. *Turkoman Between two Empires: The Origins of the Qızılbaş Identity in Anatolia*. Ankara: Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Yılmaz, Hüseyin, “İran’dan Sünni Kaçışı ve Osmanlı Devleti’nde Safevî Karşıtı Propagandanın Yaygınlaşması: Hüseyin b. Abdullah el-Şirvânî’nin Mesiyaniik Çağırısı”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (2-5 Kasım 2016)*, haz. Ufuk Bircan vd, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği, 2017, 299-309.